

IV. 11986.

ОЖЕСТОЧЕНИТЪ СРАЖЕНИЯ
ПРИ
Чаталджа
И
холернитъ опустошения въ
турския лагеръ.

СЕРИЯ

(По описанията на присъствующитъ руски, френски
и английски военни кореспонденти).

ШУМЕНЪ.
Издание ИВ. ЛЪСИЧКОВЪ
1913.

I.

Описание на чаталджанскитѣ позиции.

I.

Слѣдъ като бѣха разбити въ петдневния люлебургаски бой, останалитѣ удариха на бѣгъ, като усѣяха пѣтя съ ранени.

Ужасно бѣше туй бѣгство на обезумѣлитѣ отъ умора, гладъ и безсънни нощи хора, прѣслѣдвани отъ неумѣлия противникъ.

Озвѣренитѣ хора, въ своята дива и безсилна злоба, потопахъ невиннитѣ дѣца и безащитнитѣ жени въ тѣхната кръвъ и пѣтя си къмъ Цариградъ тѣ озориха съ кървави пожари.

Излѣзли безсилни да се борятъ съ една млада и сплотена отъ положението да побѣди българска армия, редифскитѣ орди вършаха, отдѣто минѣха, гнусни насилия надъ жени и дѣца.

Ако тия диви тѣлпи се послирваха нѣкждѣ, тѣ биваха обхващани отъ ужасна паника, щомъ научиха че българитѣ приближаватъ и въ отчаянието и страха си тѣ сами се избиваха помежду си. По пѣтя отъ Виза къмъ Сарай имаше стотици трупове и умирающи, затжнали въ блатата. Всичко това свѣдочи за паниката прѣзънощѣта. Въ тъмнината турскитѣ пѣлчища изгубили пѣтя си или пѣкъ нарочно сж трѣгнали, накждѣто имъ очитѣ видятъ; други сж изпадали отъ мостоветѣ въ рѣката, а трети искайки да минатъ прѣзъ бродоветѣ, сж затжвали по блатата, поразени отъ куршуми.

Единъ полуизгоренъ автомобилъ, напълненъ съ ранени турци, затжналъ въ калѣта и напразно се мжчи да се изкопчи отъ нея. Единъ отъ раненитѣ се опиталъ да отвори прозореца на автомобила, но тѣй си и умрѣлъ.

Прѣслѣдвани отъ българитѣ, турската войска избѣга въ Чаталджа.

Стратегическото значение на Чаталджа е голѣмо: тя е на пътя за Цариградъ. Срѣдъ Чаталджанскитѣ укрѣпления до самия Цариградъ има и други, тъй нареченитѣ стамбулски укрѣпления.

Чаталджанскитѣ укрѣпления завършватъ съ фланговетѣ си до двѣ морета: Черно и Мраморно. Това сж землени фортове, разпрѣснати въ единъ панически безпорядѣкъ. Нѣкои отъ тѣхъ сж далечъ около десетина километра, а други се намиратъ до самия Цариградъ.

Наоколо мѣстата сж хълмисти, прѣдпланини на Странджа. Има дълбоки долини, по които текатъ планински ручей. Високитѣ тѣзи хълмове и планини сж покрити съ дъбови храсти, твърдѣ гъсти. Пѣтища въ истински смисълъ на думата нѣма. Глупи пѣтички и рѣдки коларски пѣтища се виждатъ къ тамъ.

Почвата тукъ е глинеата и въ дъждовно врѣме става непроходима.

Трѣбваше да видите съ очитѣ си минаването на българската артилерия прѣзъ Атанасиевата стѣна —която нѣкога е спирала похода на върваритѣ къмъ столицата на Византия—за да разберете, какви подвизи извършиха българскитѣ артилериисти, за да не оставатъ назадъ отъ пѣхотата. Много работа има да вършатъ и пионеритѣ.

И тази дива, ненасѣдена мѣстностъ е била нѣкога истинска градина за Византия и е била населена тъй гъсто, както е сега — България.

Сгрѣббата отъ чаталджанскитѣ фортове, които сж доста високи, едва ли ще бже твърдѣ ефикасна, защото има много скрити мѣста и дъбови храсти, които ще закриятъ настѣпванитѣ на нашитѣ.

Фронтътъ на позицията, като се смѣта отъ носа Кара Бурунъ на Черно море до Бюукъ-Чекмедже на Мраморно — е дълъгъ 26 клм. Като извадимъ двѣтъ езера Деносъ и Бюукъ-Чекмедже, фронтътъ се намалява до 25 клм.

Минаването на Чаталджанскитѣ позиции ще бже нѣщо като Термопили за българитѣ.

Освѣнъ главната фронтова позиция, турцитѣ иматъ къмъ селата Лазаркѡй и Уржуна единъ прѣ-
даденъ фронтъ, състоящъ се отъ 7 редици прѣдъ и
задъ които има окопи. По останалото пространство
турцитѣ нѣматъ ни прѣдни позиции, ни прѣдни опорни
пунктове. Мѣстността не позволява тамъ да се съз-
даде прѣдна защита.

При с. Хадемкѡй турцитѣ сж направили редути
които отиватъ до Мраморно море.

Пущечната стрѣлба отъ сѣверъ е мжчна защото
й прѣчатъ хълмистата мѣстность и джбовитѣ храсти.
Наопъки, равнината около р. Карасу силно ще зат-
рудва атакитѣ.

Тилтъ на чаталджанската позиция е твърдѣ
хълмистъ и вѣроятно растатъ сжщитѣ шумаци, прѣзъ
които, ако вървишъ само 2—3 клм., ще се изпокжсашъ
цѣлъ. Колкото повече се приближаватъ къмъ турската
столица, толкова по-вече пжтищата ставатъ по-лоши,
най-послѣ съвсѣмъ се изгубватъ.

2.

Турцитѣ сж могли да натрупатъ на чаталджански-
тѣ фортове 6 корпуса. Освѣнъ това, тѣ държатъ въ
резерва още 2 корпуса.

Дълговрѣменнитѣ укрѣпления на дѣсния флангъ
се допиратъ до южния брѣгъ на езерото Деркосъ. А
отъ послѣдното до Черно-море турцитѣ сж построили
окопи, усиленни съ редути. Изглежда, че турцитѣ не
ще оставятъ много войска да защитава дѣсния имъ
флангъ, защото тойѣ по-мжчно прѣвзимаемъ.

Да се обърнемъ къмъ лѣвия флангъ. Заливътъ
на Мраморно-море при Буюкъ-Чекмедже се врѣзва въ
сушата около 10 километра и съ туй той скжсява фрон-
та на лѣвия флангъ на чаталджанската линия. Само
единъ тѣсенъ провлакъ, по който минава голѣмъ пжтъ
отдѣля езерото отъ залива. Този провлакъ се об-
стрѣлва отъ форта Буюкъ-Чекредже, а цѣлиятъ лѣвъ
флангъ, който се опира къмъ езерото, се пази отъ
флота, който обикаля Мраморното море, като изпра-

ща миноноски и крайцери въ водитѣ на залива за обстрѣлване на крайбрѣжнитѣ мѣста, като почнемъ отъ Силиврия.

Долината на рѣчичката Карасу, която се влива въ езерото Буюкъ Чекмадже, е твърдѣ блатиста, съвършено открита и прави настѣпването тамъ трудно.

Истинскиятъ фронтъ на чаталджанската позиция има дължина 22 километра. Той е една баиреста мѣстность, усилена съ двойна линия фортове и подновени полски укрѣпления. По фортоветѣ и между тѣхъ сж поставени крѣпостни и полски топове.

Казватъ, че по цѣлата чаталджанска линия турцитѣ сж успѣли да курдисатъ около 350 топове отъ най-различенъ калибъръ и останали отъ разни врѣмена.

Положението на отбраняющия се отличава отъ това на атакуващия по туй, че първиятъ се мъчи да разгадае намѣреніята на противника си, когато вече втория нанася удара си.

Чаталджанската позиция може да се раздѣли на три дѣла. Първиятъ почва отъ Дерето деркосъ до форта Караколь-Нокта (това е дѣсниятъ дѣлъ). Срѣдниятъ почва отъ форта Акъ-бунаръ до Ахметъ-паша и лѣвия — отъ форта Ахметъ-паша до брѣга на езерото Буюкъ-Чекмадже.

Дѣсниятъ дѣлъ (участъкъ) е изпълненъ съ много ручей и хълмове. Той има, освѣнъ 12 форта, още и 7 редута. Още по-баиреста е мѣстността прѣдъ тази частъ и тя е пълна съ скрити пжтеки.

Срѣдниятъ дѣлъ е малъкъ. Той е тактическия ключъ на цѣлата Чаталджанска линия. По него има голѣми височини, 9 дълговрѣмenni фортове и прѣвзходни артилерийски позиции, както още и 3 редута. Силата на този участъкъ се удвоява, поради липсата на удобни мѣста за скрито доближаване.

Най-послѣ лѣвиятъ участъкъ, прикритъ отъ блатистата рѣчичка Карасу, разполага само съ 2 форта: Бахшишъ-табия и Гяуръ-баиръ, които иматъ хубавъ обстрѣлъ.

И тъй, най-важенъ пунктъ на позицията се явява нейния центъръ, въ района на селата Накашкьой и Хадемкьой.

Турцитѣ до сега бѣха бити безсмилостно и тѣ не можаха да видятъ ни единъ свѣтълъ лжчъ на успѣхъ. Войската имъ носи съ себе си микроба на неизличимитѣ болести: поражението и паниката. Ако главнокомандуюващия имъ би даже замѣнилъ дезорганизиранитѣ при Лозенградъ и Люле-бургазъ орди съ прѣсни анадоци, то все пакъ страхътъ отъ „чернитѣ гяури“ не ще ги напусне.

А отъ друга страна, ние имаме единъ високъ духовенъ подъемъ въ прѣкрасно организиранитѣ и жадни за побѣда български войски. Както и да се води борбата, сѣдбата на турскитѣ орди е рѣшена: тѣмъ прѣдстои новъ погромъ и нови срамове. (Споредъ описанието на военния кореспондентъ на в. „Новое Время“, полковникъ В. фонъ Дрееръ, който слѣдва на шата армия въ нейния побѣдоносенъ ходъ и даде най-цѣлни описания на сраженията).

II.

Чаталджанската битка.

Кореспондентътъ на „Новое Время“ полк. В. фонъ Дрееръ ето какъ описва боеветѣ при Чаталджа, които станаха на 4 и 5 ноември

Азъ разгледахъ мѣстата, по които стана боя и се запознахъ доста подробно съ разположението на българскитѣ войски и характера на турската оборонителна линия на фронта и донѣйдъ на лѣвия ѝ флангъ.

Азъ ще дамъ едно популярно изложение на събитията, заявява кореспондентътъ.

На третий ноември въ 7 ч. сутринята трѣбваше, съгласно заповѣдта, да се почне атака на чаталджанската позиция.

Войскитѣ въ всѣки случай имаха свѣдѣния за свойствата на чаталджанскитѣ фортове, количеството на артилерията и други подробности.

Слѣдъ двудневния бой стана ясно, че чаталджанската позиция се откъняваше малко по-ниско отъ нейната истинска стойностъ.

Исходното положение на съсрѣдоточенитѣ при Чаталджа български дивизии на 5 ноемврий бѣше слѣдното.

Авангардътъ, който пристигна къмъ края на октомврий и на 1—3 ноемврий въ чадалджанската линия, зае, почти безъ бой, на дѣсния флангъ селото Арнауткьой, склонътъ на единъ хълмъ, който се спуска къмъ р. Куюкъ-Дере, мина тази рѣкичка при чифлика Мертеникъ, зае станцията Чаталджа и се спусна дори задъ р. Карасу.

На лѣвия флангъ българитѣ бѣха заели с. Еникьой, което се намира на югоизтокъ отъ с. Деркосъ и по-нататкъ, край Черно море.

Нѣкои отъ артилерийскитѣ батареи бѣха заели вече позиции, готови да откриятъ огънь при първа заповѣдъ, други пъкъ заеха си мѣстата прѣзъ нощта.

Кавалерийската дивизия се разположи въ тила на опериращитѣ при Чаталджа войски. Нейната роля ще изпъкне слѣдъ пробиванieto на фортовата линия за прѣслѣждане на отсѣпация противникъ.

Рано сутринта на 4 ноемврий, щомъ вече можеше да слѣди за резултата отъ избухването на снарядитѣ, българскитѣ батареи откриха огънь по цѣлия фронтъ.

Въ района на всѣка дивизия, получила своя часть за атака на чаталджанската линия и съобразно отбѣлѣзаната цѣль, командиритѣ на артилерийскитѣ полкове избраха на своитѣ батареи цѣли.

Въ първия день на боя за тѣхна цѣль имъ служеше само турската артилерия.

Въ нѣкои мѣста турскитѣ батареи бѣха се разположили прѣдъ редутитѣ и дълговрѣменнитѣ укрѣпления — това бѣха по прѣдимство полски батареи — по-голѣмата пъкъ часть отъ артилерията, особено крѣпостната, стоеше на линията на фортоветѣ. Щомъ българската артилерия откри огъня, турскитѣ орджия, които не бѣха по-малко, почнаха стрѣлба въ батареитѣ на противника.

Прѣдимството на страната на турцитѣ се състоеше въ числото на оржията и разнообразието на калибѣра имъ. Турцитѣ поставиха на Чатаалджа, освѣнѣ полскитѣ си оржия, частъ отъ дарданелскитѣ си крѣпостни топове. Помощта на флотата имъ тъй сжшо даваше на турската артилерия едно очевидно прѣдимство, което стана ясно още въ първия день на боя.

Обаче българскитѣ имаха пѣкъ прѣдимство въ изкуството да стрѣлятъ, познаване добръ работата си, както и добрата подготовка и хладнокръвието на оржидийната прислуга.

Азъ се убѣдихъ, че турската артилерия далеко не е първокласна. Нѣколко гаубични български батареи стояха на скрити мѣста. До самата нощъ турцитѣ търсиха, посипа околнитѣ хълмове и баирища съ стотици гранати и не само, че не ги накараха да млъкнатъ или да си промѣнятъ позициитѣ, но не изкараха даже отъ строя ни единъ войникъ. Въ два дни турцитѣ изпратиха противъ тѣзи гаубични батареи не-по-малко отъ 5,000 снаряди!

Повечето отъ тѣзи снаряди избухваха много високо, а по-малкото съвсѣмъ и не избухваха. Ясно бѣше, че турцитѣ не умѣятъ да се прицѣлватъ.

Като наблюдавахъ избухването на шрапнелитѣ, азъ не можахъ да видя, освѣнѣ съвсѣмъ високи избухвания.

Не по-сполучливо дѣйстваше турската артилерия и противъ пѣхотата. Но за това ще говоря по-послѣ.

Когато ставаше този артилерийски двубой, пѣхотата очакваше момента, за да начене настѣпление.

Въ началото на артилерийския двубой българскитѣ войски бѣха толкова близо до турскитѣ позиции, че командиритѣ сами можаха да знаятъ, кога да почнатъ настѣплението.

Дивизията, която бѣше поставена на първата линия, още сутринта на 4 ноемврий бѣше на полето на сражението. Но тъй като въ разнитѣ точки на позицията противникътъ указва не еднаква съпротива, затова и нѣкои отъ настѣпващитѣ колони ще влѣзатъ въ бой по-рано отъ другитѣ.

Водениятъ на 4 и 5 ноемврий бой бѣше по-скоро една усилена рекогносцировка на чаталджанската позиция въ пѣлия ѝ фронтъ.

На крайния дѣсенъ флангъ, при езерото Биюкъ-Чекмедже можеше да се води най-успѣшно артилерийски бой. Положението, както на пѣхотата, тъй и на артилерията на този флангъ, не бѣше леко.

Още отъ сутринъта четири военни парахода съ 2 3 миноноски застанаха въ залива на Мряморно море, на югозападъ отъ Биюкъ-Чекмедже, а четири брононосеца застанаха край брѣга до носъ Баба-Бурунъ.

Морскитеъ топове, които не отстъпватъ на сухопътнитеъ, почнаха да изпращатъ своитеъ тежки бомби и голѣми шрапнели покрай височината Кучюкъ-Дере прѣзъ долината на р. Карасу, като се мѣчеха да намѣрятъ българскитеъ батареи.

Послѣднигъ прѣзвидеха неприятноститеъ, които ще имъ дойдатъ отъ Мраморно море и за това взеха всаки мѣрки, за да се скриятъ хубаво задъ удобни мѣста.

Огънятъ на турската флота не можа да принесе сжчувствена врѣда на българскитеъ батареи. Но той имаше туй значение, че, като обстрѣлваше долината на р. Карасу, направи твърдѣ трудно движението на пѣхотата къмъ тази рѣка отъ чифлика Метпоеникъ, ако само тѣ биха настѣпили тукъ. И наистина, българитеъ не намѣриха за добръ да настѣпятъ по тази посока.

На сички, въ центара, отъ гр. Чаталджа и чифлика Ескидже и отъ с. Езетинъ къмъ с. Накашкьой, на 4 ноемврий прѣзъ деня станаха най-рѣшителни сражения.

Къмъ обѣдъ, когато артилерията водѣше своя бой, пѣхотата отъ участъка къмъ форта Каракьой Нокта, безъ да дочака изхода отъ артилерийската подготовка, поведе едно рѣшително настѣпление.

За да си съставимъ една истинска прѣдстава за героизма на пѣхотата, която прѣдприе атака на центра, трѣбва добръ да познаваме обстановката, въ която дѣйствуваха войскитеъ и се намираха тамъ.

Трѣбва да се каже, че мѣстността тукъ, въ долината на двата притока на Карасу, е съвсѣмъ откри-

та и нѣма никаква растителностъ. Фортоветъ хамидие (които сѣ два) Махмудие и особено Каракасъ-Нокта (Часовой) сѣ разположени на командуващи височини съ полегати склонове, позволяючи да се води пушеченъ огънь по всички посоки. При това Караколь Нокта е фортъ, изработенъ по всичкитъ правила на съвременното военно инженерно искусство.

Подиръ нѣколко дни, когато приврѣменно се спрѣха чаталджанскитъ боеве, азъ отъ единъ хубавъ наблюдателенъ пунктъ дълго разглеждахъ този фронтъ, който има форма на единъ грамаденъ прилѣпъ. Караколь Нокте събира, вѣроятно, не по малко отъ двѣ роты.

И ето, подъ фронталния огънь на артилерийския и пушеченъ огънь отъ линията Караколь Нокта Халидже и сигтаничния огънь на флотата отъ дѣсния флангъ, по открита мѣстностъ, срѣдъ бѣлъ день почнаха своето безумно смѣло настѣпление частитъ на централната дивизия, начело съ 3 пѣхотенъ полкъ.

Стотина, хиляди снаряди отъ различна голѣмина и видове, шрапнели, гранати, мелинутови бомби избухваха надъ главитъ и въ краката на почти безспирно отиващитъ нанаярѣдъ смѣлчаци. Съ голѣми загуби, къмъ 2 часа слѣдъ обѣдъ двѣ дружини бѣха вече въ подножието на урвата, наоколо на хиляда крачки отъ фортоветъ Караколь Нокта и Махмудие. Върху тѣзи двѣ срутени се стрѣляше и отъ фортоветъ и отъ флотата

Тѣзи части се окопаха и, като продължаваха да понясятъ загуби, не само че не се върнаха назадъ, но прѣзъ нощта се добраха на 500 метра до самия фортъ, дѣто тѣ бѣха вече окончателно залѣгнали до нощта на следния день. Защо по направление къмъ Накашкьой не се настѣпи ни на 4, или на 5 ноември, не зная.

На останалия фронтъ (по на сѣверъ отъ форта Караколь Нокта до южния брѣгъ на езерото Деркосъ) дѣйствиата на настѣпващитъ групи войски имаха по методически характеръ. Тука имаше по малко загуби и при проявената рѣшимостъ се съблюдаваше необходимата прѣдпазливостъ.

Лежитъ и гаубичнитъ батареи, разположени срѣщу фронта и дѣсния турски флангъ на Чаталджа бълваха прѣзъ цѣлия день чакъ до нощта твърдѣ силенъ огнь. Пѣхотата на центъра чика до нощта резултата отъ дѣйствиата на своята артилерия, безъ да прѣдприема на голѣми части настѣпления.

2.

На лѣвия флангъ пѣхотнитъ разузнавателни части, при подрѣжката на слаби резерви, почнаха своето движение отъ с. Еникьой къмъ редутитъ № № 1 и 2 още въ 2 часа слѣдъ обѣдъ, като смѣтаме, вѣроятно, че артилерията е достатъчно вече подготвила едно настѣпване за своята пѣхота,

Движението на разузнавачитъ, които бѣха трѣгнали въ една доста гъста верига, не можа да се скрие отъ зоркото око на наблюдавашитъ задъ, Еникьой и горното течение на Карасу турски артилеристи.

Веднага тѣ отвориша шрапнелевъ огнь върху прѣднитъ части, които бѣха излѣзли вече отъ с. Еникьой.

Растоянието имаше нѣщо около три километра, което за скорострѣлната артилерия се смѣта за най-удобно. Въпрѣки туй турцитъ стрѣляха неточно. Шрапнелитъ се пукаха на голѣма височина, често на 200—300 м. отъ земята като причиняваха на настѣпващитъ нищожни загуби.

Слѣдъ боя нѣкои ранени на това мѣсто офицери ми разказаха, че нѣкои войници имали по 6 рани отъ шрапнелеви крушуми. Но тия рани били прости натѣртвания. Като се пукваше много високо, шрапнелтъ изкубваше своето смъртоносно дѣйствие и причиняваше само контузии,

По-тежки рани имаше отъ пушечни крушуми.

Но дѣждътъ отъ шрапнелевитъ крушуми все пакъ накара настѣпващитъ българи да бѣдять по съдржани.

Прибѣжжитъ се почнаха поединично и продължиха пакъ, додѣто се стѣмни.

Артилерията и на двѣтѣ страни, особено турската, продължаваха своята канонада чакъ до прѣзънощѣта, но причиняваше нищожни врѣди. Съ това се завършиха и дѣйствиата на българскитѣ войски въ първия день на чаталджанския бой, на 4 ноември.

Резултатътъ отъ първия день бѣше слѣдния:

Турцитѣ, които водиха единъ силенъ артилерийски бой, запазиха своитѣ дватоврѣмenni фортове. Само едно укрѣпление тѣхно падна срѣдъ ношъ въ ржцѣтѣ на българитѣ. Флотата имъ принесе голѣма полза, като обстрѣлваше долината на р. Карасу.

Утѣхитѣ пѣкъ на българитѣ къмъ вечерьта на първия день отъ боя се изрази въ туй:

Пѣхотата, въпрѣки най-силния артилерийски бой на противника, напрѣдна въ центъра на единъ пушеченъ изстрѣлъ до форта Каракола Никита и Махмудие, дѣто се и окопа. Редутътъ № 7 бѣше взетъ срѣднощъ съ атака на ножъ.

Прѣдъ редутитѣ № № 1 и 2 на расстояние далеченъ пушеченъ изстрѣлъ бѣха залегнали прѣднитѣ части на лѣвофланговата дивизия.

Артилерията запази своитѣ позиции.

Резервитѣ на турцитѣ бѣха доведени къмъ центъра, въ района на с. Некамкѡй и Хадемкѡй, както и въ района на фортоветѣ Ташларъ-Баиръ и Курукабакъ.

Българитѣ почти нѣмаха резервни войски.

Въ такова положение на вояващитѣ ги завари дъжделивото и мъгляво утро на 5 ноември.

Една гѣста непроницаема мъгла завиваше планинскитѣ върхове на Акалена и Чаталджа и околнитѣ хълмове, а дребниятъ есененъ дъждъ и студениятъ, пронизващъ до кокалитѣ, вѣтъръ отъ Черно море придаде на Чаталджа едно безнадеждно печално изражение. Очертанията на околнитѣ прѣдмети не се виждаха и прѣдставата за разстоянието ставаше неточна.

Все пакъ щомъ се съмна топоветѣ почнаха боя.

Азъ стояхъ на една отъ Акаленскитѣ височини, слушахъ гънтежа на топоветѣ, и трѣска на пушкитѣ и митральозитѣ, но нищо не виждахъ. И едва на слѣднитѣ дни узнахъ това, което е станало.

Дѣснофланговата дивизия заемаше пакъ своето полуочаквателно положение, безъ да прѣдприема безполезни опити да гази къмъ езерото Бюукъ чекмедже. Войскитѣ които бѣха прѣдъ форта Хамидие, бѣха понапрѣднали. А онѣзи, които се бѣха окопали въ политѣ на хълма прѣдъ фортоветѣ Махмадие и Каканколъ Никита, стояха цѣль день и цѣла нощъ въ изринатитѣ окопи и понасяха доста голѣми загуби. Тѣ не можаха да бѣлатъ подържани, защото бѣха нужни голѣми топове и прѣсни войски.

И и ето, че въ центъра, дѣто успѣхатъ на българското орѣжие бѣше най голѣмъ, създаде се едно странно положение: куражътъ на прѣднитѣ — части позистиска заднитѣ; не бѣха достатъчно силни, за да ги тласнатъ нанаврѣдъ. Да се отправятъ тамъ други войски, това командуващитѣ не смѣтаха за потрѣбни

Въ резултатъ добитото съ цѣната на много кръвъ пространство отъ три километра на 6 ноемврий сутринята се върна доброволно на противника.

Другитѣ войски, които дѣйствуваха при с. Чанакча, си останаха тъй сжщо на мѣстата, Цѣль день се води топовень и пушечень бой, но до нищо не се достигна.

На лѣвия флангъ, срѣщу редутитѣ № № 1 и 2, стана слѣдното;

Съ на атака ножъ елиниятъ полкъ взе редута № 2, при което цѣлия гарнизонъ на редута бѣше избитъ. На редута се настанаха двѣ митральози Българитѣ се държаха тукъ допладнѣ. Но турцитѣ ги излъгаха съ „свой“ и бѣха отблъснати отъ редута.

Но полковиятъ командиръ спрѣ отстъпващитѣ и ги накара пакъ да се върнатъ въ редута. Но Този полковникъ не можа да владѣе за дълго този редутъ Турцитѣ атакуваха съ грамадни сили този редутъ и съвсѣмъ изгониха отъ него българитѣ. Българитѣ се защищаваха тукъ геройски. Полковникътъ бѣше раненъ въ този бой; той самъ водѣше своята войска.

Войскитѣ пкъ отъ крайния леви флангъ атакуваха въ 6 часа сутринята редута № 1 го завзеха. Българитѣ скрито се доближиха на 400 м. до редута. Турцитѣ открили огънь, но той билъ малко погубень.

Българитѣ, прочее, ги изгониха отъ редута. Но и този редутъ не остана за дълго въ рѣцѣтъ на българитѣ.

Вече къмъ 7 ч. сутринята прѣдъ редута се явиха грамадни турски сили отъ пѣхота и артилерия и откриха страшенъ шрапнелевъ огънь.

Къмъ 8½ часа положението на българитѣ прѣдъ редута № 1 стана критическо. По-послѣ се узна Махмудъ Мухтаръ, командира на III корпусъ въ Лозенградъ, лично е повелъ три полка на бѣсна атака противъ този редутъ.

Българския полкъ биле принуденъ къмъ 9 часа да отстъпи, защото обѣщаната помощъ не му дойдѣ. Като завладѣха този редутъ, турцитѣ поведоха настѣпление противъ редута № 2, който и бѣше заетъ отъ тѣхъ, които вече описахме.

Въ тази контрър—атака турцитѣ понесоха грамадни загуби, а Махмудъ Мухтаръ паша бѣше сериозно раненъ съ три крушума.

Прѣзъ цѣлия день, въпрѣчи гжстата мъгла и дъжда, се води упоритъ артилерийски бой и донѣйдѣ и пѣхотенъ—и чакъ вечерята утихна.

Българскитѣ войски бѣха близо до противника, като оставаха въ центра прѣдъ Караколъ Нокта и Махмудъ, а на лѣвия—задържаха редута № 7.

Като не смѣтаме за цѣлесъобразно да се продължи атаката и на 6 ноемврий, Р. Димитриевъ заповѣда, късно прѣзъ ношѣта на 5 сръщу 6 ноемврий, да се изостави и редута № 7.

Сутринята на 6 ноемврий и въ слѣднитѣ имаше понѣкога рѣдѣкъ артилерийски огънь и пушечна прѣстрѣлка на прѣднитѣ части.

Фактически чатаалджанската операция бѣше прѣустановена и то по различни причини.

Спирането на военнитѣ дѣйствия по политически причини е вече извѣстно.

Турската войска, разбита при Лозенградъ, Люле-Бургазъ и безъ бой прѣдала Сарчи, Чорлу, избѣга въ Чагалджанскитѣ фортове, като бѣше вече изгубила надеждата да спаси отечеството и столицата си.

Турското правителство разбра, че Чаталджа е само временно спасение отъ окончателенъ разгромъ на турската империя и че само посрѣдничеството на великитъ сили може да имъ помогне.

Прѣди чаталджанския бой турцитъ пратиха парламентъоръ за водене прѣговори за примирие и на 6 ноемврий двѣтъ страни се съгласиха да почнатъ прѣговори за примирие. И това именно поведе къмъ спирание на чаталджанскитъ операции.

Сега ще дамъ разборъ на чаталджанското сражение.

Българитъ не сж прѣдполагали, че тъй бърже ще изгонятъ турцитъ отъ Лозенградъ, Люле-Бургазъ и др. Българитъ разполагаха съ точни свѣдѣния за силитъ на неприятеля, които се намираха въ горнитъ мѣста. И блѣскавата имъ побѣла ги доведе едва ли до самитъ стѣни на Цариградъ. Оставаха само чаталджанскитъ укрѣпления, които отъ всички се смѣтеха, като несериозни и дребни, помаловажни даже отъ Люле-Бургазката позиция, при Караагачъ-дере.

Но все пакъ прѣдполагаха, че турцитъ ще да сж добръ устроили послѣдната прѣграда и затова трѣбваше да се води единъ методически бой.

На 26 октомврий българскитъ войски вече бѣха при чаталджа, но тѣмъ се ладе десетдневна необходима почивка. А въ това врѣме турцитъ се посвѣзеха, подкрѣпиха се на Чаталджа.

И тъй, или трѣбваше веднага, щомъ българитъ пристигнаха до Чаталджа, да почнатъ турцитъ, докато тѣ не сж се окопитили или пъкъ да се почака, за да се посвѣземе българската войска, защото интъ рискътъ бѣше голѣмъ. И благоразумието и прѣдпазливостта се наложиха.

Разузнавачитъ видѣха, че турцитъ сж си стѣкмили нови редути.

Позицията на българитъ при Чаталджа е здрава.

Турцитъ никога не биха могли да прѣминатъ въ настѣпление.

При втори ударъ Турцитъ ще бждатъ изгонени, защото малкитъ имъ задържания на своитъ мѣста сж временни и нищо повече.

На 4 ноемврий току-що се съмна и Чаталджанската битка се почна.

Около 400 български топове почти едновременно откриха смъртоносен огън върху чаталджанските позиции. Топовете на турците веднага отговориха съ същото.

Почна се, както се казва обикновено, единъ артилерийски двубой. Къмъ 8 часа азъ отидохъ на една хубава наблюдателна точка, казва Вфонъ Дрейеръ, и отъ тамъ цѣлия день непрѣкъснато слѣдихъ артилерийския бой.

Къмъ 8 часа топовната канонада бѣше вече въ разгара си. Турците стрѣляха, безъ да държатъ смѣтка за снарядитѣ си. Българитѣ отговаряха съ разумна економия. Знае се още отъ по-рано, че турцитѣ водятъ своята стрѣлба съ пълна разточителностъ на патронитѣ си, безъ да правятъ разлика въ силата на огъня и цѣли съ малка важностъ обсипваше съ извънредно много шрапнели.

Турцитѣ ще успѣятъ по-скоро да развалятъ оржидията си, отколкото да изхарчатъ запаситѣ си.

Гъсти облачета отъ разпрѣсвацитѣ се шрапнели почнаха лека-полека да изпълватъ цѣлия 30-километровъ фронтъ на боя. Деньтъ бѣше топълъ и човѣкъ можеше да наблюдава извънредно красивата картина на единъ съвръмененъ артилерийски бой.

Отлѣво блѣщѣше повърхнината на езерото Дерколо. Малко по-оттатъкъ задъ единъ високъ баирестъ провлакъ се виждаше сиво-пепелявъ цвѣтъ на Черно море, което се стиваше на хоризонта съ небето.

До самия брѣгъ на Черно море, недалече отъ насъ Кара Бурунъ, пушеше турски воененъ параходъ, който бѣше на поста си, като помощникъ на дѣсния флангъ на турската фортова позиция. Прѣзъ цѣлия день не се чува никакви гърмежи отъ парахода.

Надѣсно, наоколо на 18 килом. се виждаха контуритѣ на езерото Бююкъ-Чекмеже, както и малкия провлакъ между него и Мраморно море.

Около 9 часа бавно влѣзе въ залива единъ турски съ два коминя броненосецъ, придруженъ отъ двѣ или три малки миноноски.

Слѣдъ една малка маневра броненосецътъ наближи до самия провлакъ и веднага откри огънь къмъ чатаджанскитѣ хѣлмове, които отиваха паралелно съ р. Карасу.

Истрѣлитѣ отъ морскитѣ топове, макаръ и да идѣха отдалече, образуваха съ ехото си единъ страшенъ тъннежъ, който заглушаваше остроото джавкане на полскитѣ орѣдия.

Скоро слѣдъ туй появиха се ту тукъ ту тамъ пожари. Най-напрѣдъ пламна селото Лизиркѡй, намираще се на около 3 км. на юго-западъ отъ ез. Деркосъ.

Малко по-подиръ пламнаха двата чифлика, които бѣха до самото езеро Деркосъ.

По-сетнѣ пламна иѣщо на турската позиция и къмъ 12 часа се появиха подъ с. Буюнлий грамидни стълбове отъ димъ. Най-послѣ запали се и с. Каликрапия на крайния български флангъ, западно или отъ турския броненосецъ или пъкъ отъ артилерията на фартоветѣ Буюкъ Чекмедже.

Пожарътъ въ с. Каликрапия бѣше грандиозенъ, а движуниятъ се пламъкъ, караше иѣкои да прѣдполагатъ, че е запаленъ единъ отъ военнитѣ параходи въ Мраморно море.

Къмъ пладнѣ артилерийския бой достигна до своя отбой. Неприятелскитѣ шрапнели отъ полскитѣ и крѣпостнитѣ топове избухваха прѣдъ фронта на чатаджанската позиция, дирейки българскитѣ батареи. На много мѣста свѣтлинитѣ на турскитѣ топове посочваха тѣхнитѣ полоткрити и маскирани позиции.

Около пладнѣ се почна и пушечната прѣстрѣлка, малко по на изтокъ отъ града Чатаджа.

Въ началото рѣдка, прѣстрѣлка лека полеска се обърна въ единъ голѣмъ пушеченъ бой.

Почна да се чува и характерното плющение на митральозитѣ. Главнитѣ части на една отъ централнитѣ дивизии бѣха посѣдени съ пушеченъ и митральозенъ огънь отъ страна на турцитѣ при с. Хадемкѡй.

Пушекътъ отъ шрапнеловитѣ избухвания бързо се обърна надъ цѣлото пространство въ единъ пѣтъ, почти непроницаемъ облакъ.

Топоветъ отъ броненосеца, който бѣше въ залива Биючъ-Чекмедже, не останаха назадъ отъ своитѣ сухопѣтни другари и прашаха своитѣ голѣми бомби и шрапнели къмъ станцията Чагалджа.

Почна се слѣдъ пладнѣ единъ тѣй сѣщо горещъ артилерийски бой противъ позицитѣ около с. Еникъой и Кестеникъ.

Българската артилерия отъ лѣвия флангъ почна да подготвя настѣпленieto на своята пѣхота, като обърна всичкитѣ си гранати противъ батареитѣ на противника разположени между редутитѣ № 2 и 3 (около с. Лазаркъой).

Въ това врѣме, което ставаше горнята подготовка, прѣднитѣ части (вѣроятно, пѣхотнитѣ разузнавачи) на главния подкъ на дивизията, дѣйствуваща къмъ с. Казаркъой и Буянлий, се показаха въ рѣлка верига въ долината лонду с. Еникъой и Лазаркъой. Туй настѣпване бѣше забѣлѣзано отъ турцитѣ и веднага тѣ откриха противъ настѣпващитѣ шрапнелевъ огънь.

Веригата, която се движеше отначало цѣла, веднага се приспособи къмъ мѣстото и почна, да прибѣгва ту въ групи, ту поединично. Шрапнелитѣ продължаваха да обсипвагъ смѣлитѣ войници, но тѣ напръдваха, чакъ до като се стѣмни, като повлѣкоха подирѣ си и своята подръжка.

Къмъ 4 часа слѣдъ обѣдъ слънцето почна да се скрива, се къмъ 5 нощта настѣпа.

Мѣсецътъ е новъ и слабо свѣти.

И когато се стѣмни, артилерийския бой почна да поутихва.

Бинокльтъ не можеше вече да ми служи. Трѣбваше да се върна назадъ. По пѣтя срѣщнахме леко ранени съ прѣввързани крака, рѣцѣ или глава; тѣ отиваха единъ по единъ къмъ главнитѣ прѣввързочни пунктове. По-тежко раненитѣ се водѣха отъ декораненитѣ.

Повечето отъ раненитѣ мѣжки понасяха страданията, рѣдко се чуваха пѣшкания.

Лазаретнитѣ фургони сѣ изобщо малко годни за прѣвръзка на раненитѣ. А въ тукашната планинска и безпѣтища мѣстность пѣтуването съ подобни дилижанси е крайно неприятно.

Двѣ думи за турскитѣ пѣтища.

Докато българската пѣхота и артилерия върши националното дѣло, поливайки съ кръвъ всѣка завоевана крачка, пионернитѣ пѣкъ дружини ту строятъ позици, ту пѣкъ, отъ сутринъ до мръкнало, поправятъ тѣзи отвратителни турски траища, изсичатъ въ горитѣ пѣтища и отъ нищо създаватъ мостове надъ бластититѣ рѣки.

III.

„София или смѣртъ“

Кореспондентътъ на „Le journal“, Людовикъ Н., изпраща слѣдната телеграма до вѣстника си на 10 ноемврий отъ Чаталджа състоянието на работитѣ тамъ.

„Топътъ бухти тамъ долу, въ заливъ Буюкъ-Чекмедже. Единъ турски крайцеръ отъ пустото море продължава своя монологъ. Сѣверниятъ вѣтъръ духа печално и студено. Топътъ ехти, а войскитѣ минаватъ. Единъ ориенталенъ уводъ къмъ прѣдварителнитѣ прѣговори за миръ.“

На 2 ноемврий турцитѣ изпратиха единъ висшъ офицеръ съ бѣло знаме въ българския лагеръ. Той искаше да се почнатъ прѣговоритѣ за миръ и да се избѣгне проливането на кръвъ. Българскитѣ офицери го посрѣщнаха любезно, но, понеже той не донесе съ себе си никакви документи за своята мисия и качество, тѣ му отговориха отрицателно и на 4 ноемврий битката бѣше въ своя разгаръ по цѣлата линия.

Очакватъ тежката артилерия. Какво ще стане утрѣ? Дали ние ще можемъ да се поздравимъ съ сключването на миръ или кървавата и гореща битка ще продължи? Никакъвъ признакъ не показва, че битката ще се свърши. Българската армия продължава да се укрѣпва по всичкитѣ линии. Тя не е напуснала нито една крачка завладено мѣсто. Тя си изкопа безброй шрапнели и тя се готви, безъ минута да губи,

да настани тежкитѣ си оржидя. Чаталджанскиятъ фронтъ изглежда, че ще бжде разбитъ само съ топове отъ голѣмъ калибъръ и ето тѣхъ ги настаняватъ помѣстата имъ. Турцитѣ се готвятъ да се противопоставятъ на Чаталджа и тази тѣхна съпротива българитѣ се готвятъ да смажатъ.

Деветъ укрепени полета. Когато се дойде откъмъ западъ и се обърнемъ къмъ Цариградъ, слиза се къмъ истокъ онзи грапавъ хълмъ, високъ 320 метра, който бѣше ми доставилъ тѣй удобно наблюдателно мѣсто на 4 ноемврий, послѣ се отива въ гр. Чаталджа и се озоваваме въ онова поле, което раздѣля българитѣ отъ турцитѣ, това е стѣната, крето ги дѣли на изтокъ е българската стѣна, пълна съ окопи, тя ще бжде една линия за ариергарда, приготвена, съгласно уставитѣ на военната мъдростъ, за да задържи и най-бѣсната атака на неприятеля. Наистина, българитѣ оставиха задъ себе си тѣзи стрѣмнини, отъ които не ще се мръднатъ тѣхнитѣ 400,000 души. Тѣ поставиха своитѣ авангарди до самото подножие на височинитѣ, които увѣнчаватъ неприятелскитѣ фортове.

Веселата активностъ на българитѣ.

Когато човѣкъ почне да разглежда баирищата, дѣто сж турскитѣ линии, лесно може и съ просто око да се забѣлжатъ профилитѣ на много фортове. По чаталджанския фронтъ сж натрупани много сръдства за защита. Но близо тамъ, до тия намусени хълмове, пълни съ окопи, българската армия се е настанила съ едно заплашващо спокойствие. Това е единъ мравунякъ отъ пѣхотинци, пионери и батареи, едно гъмжило отъ палатки, едно влечение овчи стада, които служатъ за храна на българскитѣ войски. Понѣкога турцитѣ отправятъ насамъ своитѣ шрапнели. Слѣдъ това пѣкъ всичко млѣква и веселата активностъ на българитѣ продължава.

Страшнитѣ нощни бдениа. Нощитѣ сж драматически отъ днитѣ. Изглежда, че турския генераленъ щабъ иска да ни направи впечатление, че той притежава още една дѣйна сила, способна на смѣли начинания. Възползуванъ отъ тъмнината, той дирижира противъ българскитѣ позиции атаки, които завър-

шватъ съ кървави и безполезни сбивания. Тази сутринь, къмъ 4 часа, когато още бѣше съвсѣмъ тъмно, стражата, която бѣше при с. Изединъ, забѣлѣзала много турци, вървѣщи къмъ нея. Една група пѣхота, която идѣла подиръ тѣхъ, прѣминава малката рѣчица когато турцитѣ помислили, че сж до неприятеля, тѣ почнали да викатъ: „ние смѣ ваши, ваши“. Безъ да се подаде на измамата, стражата безшумно отива до поста си. Дадена бѣ трѣвога и когато нападателитѣ достигнали на добро расстояние, тѣ били посрѣщнати съ огнь. Обаче тѣ продължавали да настѣпватъ, но една друга група отъ войници атакува на ножъ лѣвия имъ флангъ и тѣ се разбѣгватъ. Турцитѣ оставиха на полето 150 убити и ранени. Въ тази нощъ на схватка, българскитѣ войски показаха единъ добъ примѣръ на дисциплина. Тѣ можаха, безъ нищо да кажатъ, да оставятъ да наближи неприятеля. Тѣ отквиватъ и споредъ огня по команда. Тѣ атакуваха на ножъ и спрѣха по команда. Ето защо тѣ можаха да унищожатъ неприятеля, безъ сами да понесѣтъ голѣми загуби.

Фанатизмътъ не е достатѣченъ.

Разпитването на плѣниците установи, че отрядътъ, който взелъ участие въ тази нощна схватка, билъ съставенъ отъ доброволци, всички до единъ науголѣми фанатици мюсулмани, които се бѣха заклѣли: „киритли федаи яялѣмъ я София читмекъ“, т. е. заклѣли се, че или въ София ще отидатъ или пѣкъ ще умратъ. Почти въ всѣки убитъ, почти до единъ отъ Азия, бѣха намѣрени по единъ новъ коранъ. Нещастници, тѣ бѣха безполезни пожертвувани за една изгубена кауза, на една изгнила система и устарѣли вървания! Нещастни измамани, надѣхвани отъ ония стотици турски софти, които бѣха дошли наскоро въ турската армия и проповѣдваха теоритически лѣкарства тамъ, дѣто помагатъ само разума, знанието и патриотическото самотожертване злочести плѣници, достойни поскоро за оплаклане, отколкото за осжждане. Единъ отъ тѣхъ на 19 години, почти дѣте, разказваше, че той е дѣшѣлъ отъ Мала Азия прѣди мѣсець и половина. Той казва, че тѣ били пратени въ огня, безъ

даже да ги научатъ, какъ да се биятъ. Това бѣ за него трудна работа. Казали имъ, че тѣ ще могатъ да стигнатъ въ София, и той вѣрвалъ това. Той е раненъ и отъ врѣме на врѣме пѣшка, Другъ единъ плѣникъ каза, че турцитѣ занесли на позициитѣ си осемъ топа, взети отъ крайцера „Махмудие“.

Турскитѣ войници празнували голѣмия си празникъ „курбанъ байрамъ“ и ето защо тѣй лесно били намѣрени доброволци да атакуватъ българскитѣ позиции. Оржжието и щоботитѣ на турскитѣ войници, участвали въ ношната схватка тѣй сжшо ни очудиха. Нѣкои отъ тѣхъ намѣрили за добръ да се натоварятъ съ по двѣ пушки: една маузерка и една мартинка. Всички носѣха прѣзъ рамо по едни дисаги, пълни съ куршуми.

Такава е атмосферата тѣзи дни на Чаталджа. Азъ ви повтарямъ, завършва кореспондента, до насъ достигатъ слухове за прѣговори за примирие, но ние не ги вѣрваме. И какъ да ги вѣрваме при ехото на топоветѣ, заобиколени отъ двѣстѣ хиляди бойнети. Все пакъ . . .

Ю.

Потопяването на единъ турски параходъ.

На 11 12 ноемврий на войскитѣ, които опериратъ при чаталджанската позиция имъ е даденъ отъ дихъ и само отъ врѣме на врѣма рѣдка топовна прѣстрѣлка се разнася ту въ единъ ту въ другъ участъкъ на 30 километровия фронтъ. Турския флотъ обстрѣлва дѣсния български флангъ. Отъ турската флота два крайцери и три миноноски стоятъ въ залива Буюкъ-Чекмедже, три броненосца въ мряморно море при Спиватусъ. На третия день отъ бомбардировката на турския флотъ по долината на р. Караси къмъ Чаталджа, една отъ българскитѣ полски батареи на дѣс-

ния флангъ съ единъ точенъ изстрѣлъ удари въ машинното отдѣление на една отъ миноносцитѣ отъ което парния и котелъ, се прѣсна и изкара миноноската отъ строя. Днесъ се виждаше какъ го влачеше другъ единъ миноносецъ. Става ясно че укрепленията при Чаталджа сж по-сериозни, отколкото се прѣдполагаше по-рано. Има даже бетонни фортове и бетонирани батареи. Турцитѣ сж докарали тукъ една частъ отъ дарданелскитѣ топове отъ крупенъ калибъръ. Прѣдъ централнитѣ фортове тукъ-тамъ на удобни мѣста, турцитѣ сж направили нови укрѣпления. Иматъ и прожектори. Единъ отъ прожекторитѣ, които се намираще между фортоветѣ Махмудие и Хамидие, въ центра на позицията намираща се на югъ отъ селото Никошкѡй, особено много безпокоеше въ втори денъ на боя прѣзъ нощта приближимитѣ къмъ Чифлика Ескидже българи и тѣ рѣшиха да завладѣятъ този прожекторъ. Случая помогналъ на десетина смѣлчали да извършеть това. Тѣ изкодили прислугата и съвсѣмъ цѣль занесоха прожектора въ щаба на войскитѣ.

U.

Българскитѣ побѣди при Чаталджа.

На 4. ноемврий се почна при Чаталджа. Тѣй като азъ ношувахъ твърдѣ далечно отъ полесражението, затова азъ трѣбваше да стана и да трѣгна въ зори. Отъ селото ние трѣгнахме по една степна мѣстность, която постепенно ставаше по-висока. Даже тука се забѣлѣзва едно необикновено движение. Пжтътъ е заетъ съ кола, които бавно влачеха патрони на-напрѣдъ. На всѣки три четири килом. ние срѣскахме червени и бѣли флагове, които означаватъ станции за лѣтящата велосипедна поща за разнасяне заповѣди. Освѣнъ това имаше и восна телеграфна поща, но ско-

ро и стигнахме края. Тамъ на края дежурѣше чиновникъ, който се завилъ съ мушамъ, тъй като валише дъждъ. Срѣщаме нѣколко прѣсни окопи. Никой даже и не допуска мисълта за отстъпление, но прѣдписанията най-новата тактика трѣбва да се изпълнятъ. Затова по всички възвишения нощно врѣме работѣха пионеритѣ. По пѣтя настигнахъ резервитѣ, които се бѣха разгнали въ полето; начело вървѣха полковия командиръ и попѣтъ.

Послѣднитѣ петъ километра иматъ вече планински характеръ. Тази мѣстность, ми напомни Черна-Гора. На всѣка крачка се виждаха артилерийски окопи. Всичкитѣ окопи сж майсторски направени и маскирани съ морава. На възвишението бѣха се спрѣли санитаритѣ и чакаха разпореждания. Докторътъ ми посочва мѣстата, отдѣто вече можеше да се види خوبаво залива буюкъ-Чекмедже. Съ силенъ бинокль, се виждаха три турски миноноски, бавно влизащи въ залива, за да подържатъ пѣхотага си. А съвсѣмъ надалече се забѣлѣзва страшния силуетъ на единъ броненосецъ: Докторитѣ се шегуваха.

— Ние ще плѣнимъ и броненосеца.

Минавамъ още нѣколко извивания на бавно подигащия се планински пѣтъ, по които пионеритѣ работеха. Изведнажъ неволно се спирамъ задъхвайки се

Виждаше се Чаталджа, която лѣжеше въ самото подножие на височинитѣ и бѣше заобиколена съ кипариси, като траурни безсилни часовои, а по-нататкъкъ по баиря се бѣлѣше пѣтя. Цѣлата тази панорама се разтилаше прѣдъ мене на около 30 килом., като прѣдъ единъ зритель въ нѣкой грамаденъ театъръ. Още по-чудна е картината на сѣверъ и югъ, дѣто се. мерджелѣха Черно и Мраморно морета. Отъ Чаталджа нанаврѣдъ се бѣше протегнало шосе паралелно съ желѣзния пѣтъ. А наоколо изпълнено съ черна и зелена угаръ.

Боятъ бѣше въ пълния си разгаръ. Не очаквайте отъ мене едно техническо описание: това ще ви го даде другъ кореспондентъ съ специално военно образование. (Неговото описание ние даваме по-рано). Боятъ заема около 16 килом. налѣсно, 20 килом. налѣво и 10 килом. нанаврѣдъ. Азъ го наблюдавахъ отгорѣ

и отъ долу, отдалече и отъ отъ съвсѣмъ близко мѣсто, до самитѣ шрапнели. Разбрахъ само общата тенденция на боя: вървятъ или нашитѣ напредъ или отстъпватъ.

Всички останали подробности, като защо отстъпватъ, кой върви напредъ, добре ли е настроението на войниците, ще ли се задържатъ заетитѣ позиции всичко това сж работи, които ще станатъ явни слѣдъ боя.

Първото ми впечатление бѣше това; стотини и хиляди ярки огнове, които се разгаряха по цѣлата тази долина и отъ които всѣки единъ означаваше смъртъ. Сѣкамъ цѣлата тази долина обстрѣлваше сърдито височината, на която стояхъ. Вътрѣтъ разнасяше дима. А всѣка секунда по въздуха се носѣха все по-нови кжлба димъ. Такова е първото ми впечатление, което ме тѣй привлича, че постоянно наблюдавахъ съ бинокла си тази картина. Цѣлъ часъ азъ прѣкарахъ въ наблюдение и едва можахъ да си дамъ смѣтка за това, което ставаше напредъ ми. Лека полека почвамъ да си ориентирамъ въ тази бъркотия, но трѣбваше да правя голѣми усилия, за да се откажна отъ гледането и да се прѣдамъ на разсуждение и умозаклучения.

По цѣлото това пространство отъ черна и зелена угаръ имаме окопи, които се бѣха протегнали, като голѣми червеи. Отъ окопитѣ се чува твърдѣ честа стрѣлба, но не се вижда ни огъня, ни пушекъ; пушечниятъ се възприема само съ ушитѣ. Това, което азъ по-рано смѣтахъ за пушични избухвания, излѣзе по-слѣ, че било топовна стрѣлба и то българска. Работата се състои въ туй, че всички турски топове сж намѣстени задъ баирищата. Не се виждаше нито огънь, нито пушека имъ. Свѣткатъ българскитѣ батареи, за които сж направени тѣй сжщо малки окопи, прилични на черни кибритени кутии, по 4 наредъ, а нѣйдѣ и по 12 и повече. Турската стрѣлба се познаваше само по кжлбата пушекъ отъ пукащитѣ се въ въздуха шрапнели и гранатитѣ, които метѣха по земята. Дали българитѣ се добрѣ цѣлѣха, азъ не можахъ да разбера, защото турскитѣ топове бѣха скрити въ долината. Обаче, доколко турцитѣ умѣрваха

азъ можахъ да видя, защото наблюдавахъ, какъ тѣх-
нитъ гранати падаха или отзадъ или много отпрѣдъ,
а земята, която изриваха се прѣскаше къмъ окопитѣ.
Това зрѣлище е потрѣсно и ужасно. Особено, когато
виждамъ, че на всѣки турски шрапнелъ българитъ
отговаряха съ по два и като не знаемъ резул-
тата на стрѣлбата, съ замрѣло сърце очаквамъ дали
гранатата ще попадне въ самия окопъ. Слѣдъ
20 минути тази стрѣлба позатихва. Кой е взелъ
врѣхъ, не се знае.

По срѣдата на около 8 килом. нанапрѣдъ се
виждатъ валоветъ на форта Караколъ, който съставя
ключъ къмъ дѣсната линия. Надъ този фортъ бѣше
нависналъ единъ гжстъ облакъ отъ избухващитъ бъл-
гарски шрапнели. Ако позавартишъ бинокъла, ще за-
бѣлѣжимъ тукъ-тамъ скрититъ български батареи,
които бѣха се ожесточили противъ самотния Караколъ.
Слѣдъ малка пауза изведнажъ около караколъ се по-
явява огнь. Офицерътъ, който бѣше при мене, ми
обясни, че частъ отъ българската пѣхота е вече твър-
дъ напѣднала: караколскитъ турци забѣлѣзали това,
изкарали топчетъ задъ вала и почнаха да обстрѣлватъ
българския флангъ. Поглеждамъ натамъ: потрѣсна
картина; на склона бѣше залегнала верига. Шрапне-
тъ почнаха избухвать тѣкмо надъ нея, а тѣ бѣха
много, отгорѣ и отдолу. Подиръ три минути отъ ве-
ригата се отдѣля една група отъ хора, които изглеж-
даха не по голѣми отъ мравки. Ту почнаха да се
движатъ назадъ но бавно. Право надъ тѣхъ избухна
шрапнелъ. Хората почнаха да редѣятъ. Виждатъ се
онѣзи, които напѣдватъ по двама, по трима. Тамъ,
дѣто току що бѣше се пукналъ шрапнелъ се вижда-
ше празно мѣсто, но сега вече шрапнелитъ не пада-
ха тамъ, а въ другитъ мѣста, дѣто имаше по голѣми
групи отъ хора.

Азъ казвамъ на офицера:

— Ей тамъ, между четиржгълната черна кула и
дългата зеленикава сѣкашъ че почнаха да обстрѣл-
ватъ.

Той гледа съ бинокла и съ радостъ, и съ явна
радостъ, каза:

— Това сж ранени.

Той се радва, че това сж ранени.

По срѣдата си вижда голѣмо село, задъ което се е събрала нѣкаква тѣлна: коне и хора. Турцитѣ обстрѣлватъ селото, покрито съ пушекъ отъ шрапнелитѣ. Подиръ 30 минути отъ селото почва да се издига пушекъ; наоколо може да се разбере.

Слизамъ по-надолу. На края на скалата, която сѣкашъ нарочно за тая цѣль е изсѣчена тукъ, стои генералътъ, началника и тази дивизия. Наоколо има офицери. По-далече войници държатъ конетѣ. Подъ скалата се намѣстили двама телефонисти съ апарати. На земята прѣдъ генерала е растлана една грамадна карта натисната съ камачета, генералътъ ме поздравява и казва:

— Вижте, ние нѣмахме точни свѣдѣния и ето на турцитѣ ни снабдиха съ най-точна карта, на което всѣки километъръ е показанъ въ единъ сантиметъръ. Върху нея сж отбѣлѣзани всички най-нови укарпления. Тази карта ние я намѣрихме прѣди три дни въ Чекмедже. По нея много удобно се слѣди боя.

Адютантътъ обръща вниманието на генерала върху онази точка, дѣто турцитѣ обстрѣлваха веригата и фланга и дѣто числото на скитащитѣ назадъ ранени се увеличаваше. Генералътъ заповѣдва да прѣдаватъ по телефона разпоредбата: една отъ батареитѣ да отиде на помощъ.

— Ало! Ало! . . .

Мълчание.

— Ало! Ало! . . .

Подиръ петъ минути телефонистътъ получи отговоръ, но се обръка, защото слѣдъ като завърши прѣдаването на заповѣдта, почна настойчиво да пита по апарата, кой е прѣдалъ телефонограмата и повтори това десетина пѣти, докато най-послѣ офицерътъ му подсказа, че трѣбва да пита, кой я е приелъ, а не кой я е прѣдалъ.

Генералътъ прѣвъ всичкото врѣме имаше твърдъ доволенъ видъ и не ме посвѣтва да вървя на прѣдъ. Азъ него послушахъ.

Самиятъ градъ има мъртавъ, необикновенъ видъ. Навсѣкждъ войници обозници, наблюдаващи сражението. Санитарниятъ пукитъ е понататкъ. задъ града

има шосе до станцията, по което вече крушуми свирятъ. Като прѣброихъ до десетина крушумени свиркания азъ намѣрихъ за добръ да се върна назадъ.

Когато азъ се връщахъ срѣснахъ санитари, отиващи съ бинокли. Дъждътъ бъркаше добръ да се вижда, но мене ми се стори, че една миноноска е полупотопена, друга силно изпускаше пара, а третията съвсѣмъ и не се виждаше. Санитаритъ ми казаха, че тѣ видѣли, какъ той потъналъ. Въ далечината още стоеше единъ броненосецъ и на всѣки 5—6 минути стрѣляме съ топоветъ си. Опитайте се да смачкате съ камани 30 хиляди мравки, които сж се разпълзели по планинитъ, Толкова глупава ми се стори работата на „Хамидие.“

Като се върнахъ назадъ азъ узнахъ, че българитъ и днесъ сж нанесли една блѣскава побѣда, като сж напръднали нѣколко километра.

VI.

Набързо стѣкмена защита.

Единъ руски воененъ кореспондентъ е разгледалъ чаталджанскитъ укрѣпления и ето какво пише за тѣхъ:

Досега стотини пѣти се мѣрка това название (Чаталджа) ежедневно по страницитъ на вѣстниците. Тукъ се разиграва сега послѣдния актъ отъ кървавата балканска трагедия.

За пръвъ пѣтъ азъ изпаднахъ при чаталджанскитъ позиции на 21 октомврий на разсѣмване.

Слѣдъ петдневния бой при Люле-Гургазъ, слѣдъ тѣтнежа на стотици орждия, слѣдъ пѣшканията на 800000 армия на Абдула-паша, разкѣсана на парчета и смъртно уморена, — фортоветъ при Чаталджа ми се показаха нѣкакви странно мълчаливи, мъртви гиганти.

Като напуснахъ станция Чаталджа, азъ завихъ на лѣво отъ желѣзния пѣтъ. Тѣсния полски пѣтъ или по вѣрно казано пѣтчка капризно се извиваше къмъ планината. Покрай пѣтя имаше храсталаци.

Слѣдъ 40 минути се изкачихъ най-послѣ на върха на хълма. Малко по-долу, съвсѣмъ близо се чернятъ окопитѣ на укрѣпленията.

Това е форта Хамидие II.

Брустверитѣ изпъкватъ на нѣжно-розовия фонъ на небето. Очертаватъ се също и орждията. Отдалечъ изглеждатъ като сгърблики.

Наближаватъ до форта. бруствата пази часовой. Обявявамъ му отдалечъ:

— Азъ съмъ кореспондентъ.

И показахъ бѣлата нашивка на лѣвата си ржка.

Часовоятъ кимна съ глава. Разбра. Огивимъ понататъкъ. И отново срѣщамъ форгове: Евикъ, Санджавъ, Курди.

И тамъ царуватъ сжщото безлюдие, сжщата мълчаливостъ. Прѣзъ този день азъ изминахъ цѣлата линия до езерото Деркосъ. „Укрѣпената“ на чаталджанска линия, позицията, на която турцитѣ трѣбва да дадатъ послѣдния отпоръ на побѣдоносната българска армия, позиция, която се явява като послѣдния защита на Цариградъ, тази позиция бѣше въ сжщность една съвсѣмъ слабо укрѣпена линия.

Рововетѣ на форговетѣ и окопитѣ, вслѣдствие на нѣколко дневнитѣ прѣди това дъждъ бѣха наполовина, а на нѣкои мѣста и до горѣ напълнени съ вода. Тѣй че да се вкара войска въ оконитѣ бѣше невъзможно. Отъ прѣвъ погледъ се хвърлеше въ очи малочислеността на орждията.

Плтищата между отлѣлнитѣ укрѣпления бѣха непроходими отъ тинята. Много мостове не биха издържали тяжеситѣ не само на орждията, но даже и най-обикновенната кола.

Даже единъ бѣгълъ прѣгледъ на чаталджанскитѣ позиции показва ясно, че ако българската армия би се опитала да форсира отстъпающитѣ отъ Люле-Бургазъ, Чорлу и Черкез-къой остатъци отъ армията на Абдула-паша при Чаталджа, този опитъ би сполучилъ Чаталджа не би издържала и най-малкия сериозенъ натискъ.

Вмѣсто това, както е извѣстно българскитѣ войски прѣкратиха опрациитѣ си за една седмица. Тѣ бѣха се спрѣли при Чорлу.

Втори път азъ бѣхъ на чаталджанскитѣ позиции, прѣди нѣколко дена.

Сега Чаталджа не е сжщата. Главнокомандующия на турскитѣ войски Назимъ-паша се постаралъ да използва всѣка минута отъ недѣлното прѣкъсване, за да поправи недостатѣцитѣ на позициитѣ.

Не само денемъ но и нощемъ при свѣтлината на грамадни огньове десетки хиляди солдати работѣха въ окопитѣ. Вжтрѣшнитѣ ровове сж изсушени. Брустверитѣ сж поправени. Докарани сж много орждия отъ Цариградъ. Пѣтищата и мостоветѣ между фортоветѣ сж поправени. Срѣдъ окопитѣ има цѣла мрѣжа отъ бодливъ тель, изкопани сж съ хиляди вълчи ями, направени сж фуласи. На укрѣпленията е концентрирано армия, която има най малко 100,000 души.

И все пакъ азъ лично, възъ основа на седмичнитѣ са наблюдения, надъ чаталджанската позиция и турскитѣ войници убѣденъ съмъ, че и тази послѣдня позиция на турцитѣ е слаба.

Укрепленията сж добри, но духътъ на турската армия е ужасенъ.

Деморализирана отъ цѣль редъ поражения, изгладнѣла, благодарение на пословичната дезорганизация на инженерантеката частъ, измжчена отъ болести, въ частностъ отъ холера, която отнася ежедневно отъ редоветѣ на защитниците при Чаталджа стотици жертви турската армия е лишена отъ онази сила на духа, която е не по-малка важна отъ мъртвитѣ сили на укрѣпленията.

Ето защо въ дадения моментъ всичкитѣ усилия на турското правителство цѣпятъ подигането на духа на армията.

Султанътъ едва ли не всѣки день изпраща на войскитѣ привѣтствия и благословена. Прѣстолонаслѣдникътъ отива между войникитѣ и съ своя видъ и думи се мжчи да ги ободри. На Чаталджа се изпратеха около 100 улеми, чиито религиознитѣ рѣчи трѣбва да подигнатъ духа на войскитѣ.

Но не е ли твърдѣ късно всичко това?

VII.

При Чаталджанскитѣ окопи.

Тукъ, по-долу, даваме бѣлѣжкитѣ на кореспондента отъ Цариградъ на в. „Temps“, Жанъ Радъ, Чаталджанскитѣ позиции, посѣтени отъ него въ началото на ноемврий.

Азъ имахъ голѣмо желание да се запозная съ състоянието на турската армия на Чаталджанскитѣ позиции. Азъ направихъ разходка съ специалния пратеникъ на „Echo de Paris“, бившъ френски офицеръ. Къмъ 3 часа слѣдъ обѣдъ ние отидохме съ автомобилъ къмъ Санъ-Стефано и Биюкъ-Чекмедже. Слѣдъ $1\frac{1}{2}$ ч. ние минахме първитѣ позиции — височинитѣ, които господствуватъ надъ Биюкъ-Чекмедже. Тукъ нѣмаше много войски, По склона, койго слиза въ село то въ четире дълбоки окопи хората стояха на своя боенъ постъ.

Въ 5 часа, ние влизаме въ градчето, съвсѣмъ напуснато отъ жителитѣ си. Тамъ имаше около $1\frac{1}{2}$ баталионъ войски натоварени да пазятъ моста, който се намира надъ наитѣсната часть на залива.

Мръкна се. И ние видѣхме на другия брѣгъ свѣтлината на рибарскитѣ гръцки села, чиито жители не бѣха заминали. Въ едно близко село турскитѣ развѣзди бѣха открили, че жителитѣ му сж почнали да копаютъ окопи за българитѣ, които тѣ очакваха. Около 30 души отъ тѣзи работници бѣха откарани въ главната квартира, дѣто ще бждатъ сждени и вѣроятно застрѣляни.

Слѣдъ това, ние се върнахме назадъ и се намѣрихме всрѣдъ самото и мълчание на пуститѣ улици, докато стигнахме жандамерията, дѣто ние вечеряхме. Капитанътъ ни каза, че благодарение близостъта на

морето и параходитѣ, импровизирането е лесно, но чѣ страхътъ отъ холерата е голѣмъ. И наистина, ужасната епидемия правѣше голѣми опустошения между войскитѣ.

На другия денъ сутринята ние напуснахме Биюкъ-Чекмедже. Ние отново отидохме къмъ окопитѣ, пълни съ войници, които бѣха минали нощта безъ всѣкакъвъ подслонъ.

Ние бѣхме стигнали до лагера на резервитѣ, разположени задъ хълма, когато турскитѣ параходи откриха огънь върху насрѣщнитѣ склонове. Българитѣ отговаряха рѣдко.

На турската войска липсваше плътностъ. Офицеритѣ бѣха малко. Външния видъ на хората бѣше подобъръ отколкото въ Чорлу. Това, безсъмнение се дължи на температурата, която тукъ бѣше по-високо.

Холерата правѣше голѣми опустошения. Цѣлата армия ѝ плащаше данѣкъ. Всѣкъ дѣто ние минахме, видѣхме хора неспособни да се държатъ на крака хора, плюснали се на слънце. Тѣхъ ги товареха на кола и откарваха. Холернитѣ бѣха изпълнили всички пѣтища, по които ние минахме.

Страхътъ отъ епидемията е, впрочемъ, съвършено голѣмъ. По пѣтя, ние настигнахме единъ солдатинъ, който бѣше самъ Изнуренъ, той падна прѣдъ насъ. Ние спрѣхме автомобиля и отидохме при него. Ние му дадохме хлѣбъ, шоколадъ и плодове, които той прие съ бжагодарностъ. Той ни каза, че провизии не липсватъ, но че той не смѣе да яде, защото го е страхъ отъ холерата. И наистина една ужасна орисия прѣслѣдваше нещастната турска армия. Отначало тя гладуваше по липса на храна и днесъ, когато тя има необходимата храна, тя не смѣе да се доближи до нея. Ние стигнахме съ автомобиля до центъра на укрѣпената линия срѣщу гр. Чаталджа, който се намира на 2-3 кл. прѣдъ склоноветѣ заети отъ българитѣ. Съ бинокла си, азъ видѣхъ нѣколко българи покрай едни черни линии, които бѣха очевидно окопи. Тукъ спокойствието бѣше пълно. Не се чуваше нищо единъ тоягъ или пѣкъ пушка.

Фѣртѣветѣ, които сж около желѣзния пѣтъ сж направени отъ камѣни и прѣстъ и иматъ форма на ар-

ка. Тѣзи фортове биха били по-сериозна прѣчка, ако прѣдъ тѣхъ имаше други допълнителни защиты. каквито руситѣ бѣха използвали въ Манджурия: трапища, бодливъ тель, вълчи ями, мини и др. т. Но нищо подобно не съществуваше тамъ, освѣнъ нѣколко мини, поставени твърдѣ несрѣчно. Нѣмаше каземати за хората и офицеритѣ се намираха на открито поле въ шатри. Трѣбва да добавя, че бодливъ тель бѣше донесенъ и натрупанъ на купища. Но на Чаталджа какъто навсѣкждѣ по голѣма цѣна има воюващия. Тази истина не бѣше толкова мѣчителна, които ние срѣщаме нѣкои отъ турскатѣ войници, съ простодушно лице, съ просто и незлюбно сърдце, чиито типъ тѣй често се срѣща и които ние виждаме да сж обрѣчени безжалостно безъ всѣкаква смѣтка на смъртъ.

VIII.

Кѣмъ всичко навиква човѣкъ.

Вѣтъръ духа. И знаете ли какъ? Прѣди 5 минути духна и лампата угасна: Стѣклото на прозорца е счупено. Духа, шуми и реве покривтъ. Ние сме двама: младъ български офицеръ и азъ. Той билъ назначенъ въ министерството на външнитѣ работи и трѣбвало да остане въ София, но трѣгналъ доброволецъ. Бавно пуши папираса и говори замислено.

— Да. Азъ всѣкога мислѣхъ, че войната е страшно нѣщо. Азъ си я прѣдставяхъ съвсѣмъ иначе. Съвсѣмъ не такава, какъто е. Азъ си прѣдставяхъ: голѣмо поле на сражение, маса убити, кръвъ. Кръвъ азъ не съмъ виждалъ ни веднажъ, а отъ тукъ до Цариградъ сж 40 км.

— Азъ сжщо не съмъ виждалъ кръвъ.

— Вчера азъ заминахъ при брата си, който е отъ №№. полкъ въ първата линия.

Помислете си, азъ искахъ да го зарадвамъ. Той нѣма никакви близки, освѣнъ мене. Като ме видѣ, той се зарадва.

— А послѣ? . .

— А послѣ стана тѣй, че азъ много, много съ-
желявамъ, задѣто отидохъ.

Азъ помълчахъ, като смѣтахъ, че той ще ми
обясни.

— Помислете: той бѣше блѣстящъ, гвардейски
офицеръ, Какъвъ красавецъ! Ние тѣй-хубаво сви-
ряхме . . .

Той се спрѣ, искаше, да намѣри изразъ на
своитѣ мисли.

— А сега! Дивакъ, съвсѣмъ дивакъ. Отъ нача-
лото на войната ни единъ пжтъ не се е прѣобличалъ.
Само петъ нощи е спалъ подъ покривъ и на слама.
А останалото врѣме-все на полето, на полето . . .

Мълчание.

— Брада ужасна. Калъ. Цѣлъ изпокжсанъ. Азъ
му занесохъ риза да се прѣоблѣче. Той каза: „азъ не
сѣмъ се прѣобличалъ отъ началото на войната. Не се
мия“.

Офицерътъ загаси остатъка отъ папиросата си и
я остави на тарелката.

— И когато азъ си тръгнахъ, азъ почувствахъ
почти упрѣкъ, задѣто върнахъ брата си къмъ мисълъ-
та, че може да се живѣе иначе. Той бѣше тѣй при-
викналъ къмъ този животъ . . .

— Хунски . . .

— Да, хунски. Разбирате; Азъ му спомнихъ, азъ
го накарахъ да тжгува за другъ животъ. Той много
страдаше.

— И послѣ, знаете ли? Този полкъ прѣзъ всич-
кото врѣме е все въ първата линия. Справедливо ли
е това? . . .

IX.

Въ една болница на бойното поле.

Полски прѣврзоченъ пунктъ. Той се намира на 7 кл. отъ боя, близо до шрапнелитѣ. По-далечъ, на 20 км., се намира полската болница — тамъ работятъ по-внимателно. На пункта правятъ първата прѣвръзка, само да спратъ кръвта.

Голѣма четирежгълна палатка съ флагъ на червения кръстъ. Подъ е самата земя. Земята е посдана съ слама, съ съчки и остатъци отъ торъ. Въобще земята, като земя. Твърдѣ чиста, ако се ходи по нея съ блатни ботуши; съвсѣмъ нечиста, като се гледа на нея, като на подъ за операционна зала. Покрай стѣнитѣ на палатката сж турени маси съ лигени, лѣпли мушамички, инструменти, памукъ. Въ дѣното на палатката сж отворени два голѣми саднѣци, отъ които ежеминутно изваждатъ ту пакети ту стѣкла. Между сандѣцитѣ стои фелшеръ. Той записва имената на раненитѣ.

Операционни маси нѣма. Прѣвръзкитѣ ги правятъ или стоишкомъ, или на земята. Единъ отъ докторитѣ се ухитрилъ да си достави една счупена табуретка. Това е цѣль разкошъ.

На входа се трупатъ ранени. Тѣзи, които сж дошли, сж допжлзели сами. Проничатъ подъ завѣсата на палатката, тикатъ се. Отслабналитѣ стоятъ на земята; какъ и да е крѣпятъ се на пушка или на сопа; влачатъ се на ржцѣ. Тѣ не ще бждакъ прѣвръзани скоро. Тѣ сж дошли сами, значи, леко сж ранени. Прѣвъ мълчаливата тѣпла, отъ ранени, прѣвграха тежко ранени, на които кръвта е изтекла. Най-напрѣдъ докарватъ офицеритѣ и унтеръ офицеритѣ. А леко раненитѣ пѣшкатъ, натискатъ се и чакатъ.

Носятъ единъ раненъ. Дѣсния му ботушъ прѣд-
ставлява отъ себе си безформена маса отъ съсирена
кръвъ, калъ и парцали. Фелдшерътъ въ бѣлѣ халатъ
(?) подъ които по единъ страшенъ начинъ се мѣр-
катъ царвули почва да сабува ботуша. Пъшкания. Но
това е още началото. Трѣбва да се махнатъ, навуша-
та, които сж станали съ наранения кракъ едно не-
раздѣлно цѣло. Болниятъ пѣшка. Фелдшеръ развива
бавно навушата. И едно парче платно се откъсна отъ
раната. Прѣсна алена кръвъ почва да капи по земята.
Ранения скърца съ жби, затваря си очитѣ и си об-
ръща ржцѣтъ задъ гърба, кой знае защо. Послѣ поч-
ватъ съ щипци. Ранения вече не пѣшка, а хърка.
Докторътъ съ жълти кожени рѣкавици се навежда
надъ него и пипа раната.

— Охъ, докторе, вика нещастния.

Докторътъ пипа и натиска.

— Дайте йодъ! Мажатъ съ йодъ и пакъ пѣш-
кания.

— Раната е въ долнията часть на крака. Крушу-
мътъ миналъ прѣзъ петата, бавно изговаря докторътъ.

Фелдшерътъ повтаря безстрастно и записва.

— Кой полкъ, коя рота?

Ранениятъ отговаря съ слабъ гласъ.

— Излѣзъ. Другъ.

Единъ раненъ става отъ стола. Почва да си по-
правя гашитѣ. Мжчи се да стои на единъ кракъ, но
не може. Изтѣга болния си кракъ и едвамъ сѣда на
земята. Нѣму никой не помага. Всѣки гледа себе си
Завързва раната си съ една мръсна кърпа и запълзя-
ва къмъ вратата. По пѣтя лежи една сопа. Оставилъ
я „другия“. Пълзящия скрито протѣга ржка къмъ
сопата, натиска се на нея и става. Кражба ли е това,
незнамъ.

Но азъ зная, че съ прѣчката той ще отиде до
желѣзния пѣтъ (28 км.) за три дена, а безъ нея за
цѣла недѣля. Останалитѣ четире дена значатъ за не-
го вѣроятно гнойна зараза, гангрена и загуба на кра-
ка. При такива условия, азъ не бихъ искалъ да го
обвиня въ кражба, за дѣто е взелъ чуждата сопа.

Държавата би могла да даде на *всѣки* раненъ, ако не кола, то поне пръчка. Но никой не мисли за това сега: война!

„Другъ“. Раненъ въ гърба. Съблича си шинела и први съ главата и ржцѣтъ си цѣлъ редъ излишни, за здравъ човѣкъ, движения. Ризата му е прѣвързана съ дълъгъ домашенъ поясъ въ видъ на коланъ. Развиватъ пояса. Цѣлата риза се запекла отъ кръвъ. Ка-то я снеха запази формата на гърба. И пакъ жълти ржавици и пакъ пѣшкания.

— Дайте ми операционния ножъ, вика отъ другия жгълъ разсърдения хирургъ. Фелдшератъ рови изъ съндѣцитъ.

— Нима ножа го нѣма?

Минава 5 минути въ напразно търсения.

— Че дайте ми стѣклото.

Фелдшерътъ поднося едно малко стѣкло.

— Друго! Най малко 2 литра да има, вика хирургътъ. Той три дена е лежалъ на полето. Вижете, какъ пикочния му мѣхуръ се е надулъ.

„Другия“ спокойно си обръща крака. Една отъ бедрата се надуло, станало три пѣти по-голѣмо. То е червено-синьо. И мерище. Гангранясало. Докторътъ го маже съ нѣкаква вода.

— Туй сж дребни работи. Другъ!

Слѣдующия го носятъ на носилка. Покритъ е съ шинелъ и лежи ничкомъ. Докторътъ го приповдига.

Очевидно, картеча го ударилъ въ долната частъ на гърба и разкъсалъ мекитъ части. Вижда се една гѣста кървава маса всрѣдъ която се е прѣгнналъ нѣкакъвъ си отрастъкъ.

Докторътъ безстрастно го взема на ржката си и го хвърля.

— Това е остатъкъ отъ правото черво.

Болниятъ потрепера съ цѣлото си тѣло.

— Другъ.

Тогози даже не го мажатъ съ водицата.

А тѣлпата при вратата става все по-голѣма и по-голѣма. Докторътъ почва вече второ стѣкло съ бестрасенъ гласъ повтаря диагнозата. Слѣдующитъ дожаждатъ, събличатъ се и пѣшкатъ.

И както всѣкога появява се *никои* когото самата сждба е изпратила, за да подчертае трагизма на положението. Този път това бѣше попътъ,

— Дайде ми, моля ви се, химически моливъ.

Докторътъ нѣма химически моливъ.

Попътъ — единъ голѣмъ черъ грубъ човѣкъ — минава между раненитѣ и отива къмъ масата на фелдшера. Подъ мишницата си той носи малъкъ кръстъ отъ двѣ дѣски.

Той търси химически моливъ, за да напише по-добръ името на умрѣлия върху кръста. И, като се бута между раненитѣ, ту единъ ту другъ.

Х.

Какъ раненитѣ се връщатъ отъ бойното поле.

Не бѣше нито нощъ, нито пѣкъ зора. Пристигна единъ тренъ, който влачеше нѣкакви открити платформи. N

Азъ носѣхъ съ себе си официална книга съ подписа на командующия армията, Тази книга бѣше до всичкитѣ командири. Заповѣдаваше имъ се да помагатъ и съдѣйствуватъ: на мене, на вестовоя ми, на конетѣ и багажа. До сега такива книжа всѣкога оказваха на началството пълно дѣйстви^е, офицеритѣ отдаваха честъ и изпълняваха, умно, бързо и цѣлосъобразно. Но за да може книгата да окаже извѣстно дѣйстви^е на началството, необходимо е прѣди всичко да мога да намѣря началството.

На станцията имаше три пѣтя. На всѣки пѣтъ стоеше почти готовъ тренъ. Вагонитѣ бѣха натѣпкани съ ранени. Войницитѣ сѣдаха наполоуки: все нѣкои отъ вагонитѣ ще трѣгнатъ.

Машинистътъ почна да прави маневри. Каква бѣше цѣльта на тѣзи маневри, азъ не можахъ да у-

ловя. Тренътъ ходеше отъ линия на линия; и всѣки пътъ, когато той закачаше вагони произлизаше страшна сцена. Раненитѣ, които сѣдѣха на другитѣ два пѣтя, се хвърлиха въ готовия за пѣтуване тренъ и се мѣчаха да се настанятъ. Въ закрититѣ вагони и открититѣ платформи, раненитѣ намираха достатъчно защита. Ако всѣкѣждѣ е тъмно и ако не можешъ да се прикрѣпишъ за первазитѣ не се опитвай по нататѣкъ да се качвашъ. Но платформитѣ бѣха съ високи первази: почти както товарнитѣ вагони, само че безъ покривъ. Въ тѣзи полуплатформи ставаше нѣщо ужасно. По стѣнитѣ можеше да се слиза: сѣдящитѣ вжтрѣ не бѣха въ състояние да попрѣчатъ на това. А послѣ можеше да се скача вжтрѣ и отъ горнята частъ на стѣната.

Прѣдставете си, че на пода на такава подуплатформа се е настанилъ човѣкъ съ счулена ржка, или кракъ, или съ пострѣленъ черепъ. И ето отъ 2,3 метра височина, въ тъмнината, въ блѣсканицата скочатъ кора и може би да паднатъ съ ботушитѣ си именно върху ранената глава или върху счупената ржка. Викове вой, проклетия, такива азъ слушахъ прѣзъ тази нощъ вжтрѣ въ тѣзи полуплатформи, като че ли ги слушамъ и сега. Когато човѣка разбралъ, че за спасение на живота си останалъ му само едно срѣдство: да вика, — той намѣрилъ въ гърлото си такава нова гамма, такива адски интонации, съ които нийдѣ и при никакви други условия не може да ги чуе.

Скоро азъ си уяснихъ едно: даже ако азъ намѣря празенъ вагонъ, даже ако азъ самъ го бихъ закачилъ къмъ трена — все пакъ не ще бѣда въ състояние да натоваря петѣтъхъ си коня въ вагона. Тѣлпата отъ ранени, която прииждаше шѣше да ме стѣпче съ крака и не щѣше да позволи да си возя конетѣ. Подирѣ три минути, азъ рѣшихъ: да оставя конетѣ си на произвола на сѣдбата. Нека каруцарѣтъ ги гони споредъ способноститѣ си.

Както и да е ние съ Алексей наблѣскахме багажи си и сѣднахме въ единъ товаренъ вагонъ, въ който вече сѣдяха нѣколко офицера. Скрихме се въ единъ жгълъ. Отъ едната ни страна имаше нѣкакви сѣдла, а отъ другата — умирающъ бѣлгаринъ. Сѣдѣхме ние

два часа, като се клатѣхме при чукването на маневриращия тренъ и като се надѣявахме да отпътуваме.

Свърши се съ това, че машинистътъ не съгледалъ контролната трѣбника. Водата била по-малко отъ уставената норма. На тази станция нemoжеше да се достави вода.

Машинистътъ пусна остатака отъ парата, изгаси огъня и легна да спи на вѣглищата.

Ние останахме на мѣстета си и ги пазѣхме като зеницата на окото си. Слънцето изгрѣ. Ние трѣперехме. И за да се стоплиме, се разтѣпкахме. Никой не знаеше: кога ние ще трѣгнемъ и какъ ще трѣгнемъ.

На сутринята пристигна новъ тренъ съ нова машина. Казаха ми, че съ този тренъ пристигналъ А. И. Гучковъ. При всички други обстоятелства, азъ бихъ се зарадвалъ твърдѣ много да видя човѣкъ, който иде наскоро отъ Русия, да узная новини. Но тази сутринъ ми бѣше безразлично. Бѣше студено и замръзнало. Мене ме налѣгна едно досадно безразличие. Азъ не се мръднахъ отъ своя жгълъ, не се и обадохъ. Гучковъ миналъ покрай моя вагонъ не знаейки за негово присѣствие.

Трѣгнахме. Единъ Българинъ-инженеръ си поклати главата:

— Ние строихме мостове за да минава единъ локомотивъ а не два . . .

(Ние трѣбваше да влачимъ заласналия локомотивъ, като мъртавъ товаръ)

— Дали не ще се сборимъ?

— Споредъ мене, обезателно. Всичкитѣ поправки на мостовѣтъ сж отъ сложени на кръстъ камъни.

Обаче ние минахме. Стигнахме до станцията Черкезкой. Машината пакъ започна да маневрира. безъ смисълъ маневрирането.

— Ваше благородие, този вагонъ ще го откачатъ, радостно ми каза Алексей.

Почнахме безсмислено да бѣгаме отъ вагона на вагонъ. Настанихме се въ единъ откритъ вагонъ, а на гърба ми ризата бѣше съвсѣмъ измокрена, мене ми ставаше все по-лошо.

На станцията Чорлу се вмѣкнахме въ единъ закритъ товаренъ вагонъ.

Българитѣ разговаряха помежду си.

— Въ Чанда има много холерни.

— Да, много мратъ.

— Христовъ умрѣ.

— Иванчевъ бѣлва, бѣлва и умрѣ.

— Тука въ Чорлу тѣй сѣщо има много холерни и тифусни. Синѣтъ на Сарафова лежи отъ тифусъ. Докторѣтъ го гон съ чай.

— Даже долни дрѣхѣ нѣматъ.

— Да, нѣматъ

— Отъ нашата рота умрѣха 20 души единѣ слѣдъ другъ.

Особено се отличи единъ голѣмъ русъ войникъ, раненъ въ крака. Той изѣде чесънъ колкото за петъ души (всичкитѣ бѣлгари сѣ убѣдени, че чесъна прѣдпазва отъ холерата) и съ силенъ гласъ, който заглушаваше бухтението на трена крѣщеше:

— Петковъ умира. Ужасно повръща. Рачевъ умрѣ. И Ивановъ ще умрѣ.

Умрѣлъ, убитъ ще умрѣ. . . Тази симфония на смъртта почна да бухти въ ушитѣ ми по нѣкакъвъ си кошмаренъ начинъ.

— Ами че това дребна работа ли е, питаше единъ раненъ, който лежеше до мене.

— Кое?

Той показа една голѣма рана на външната частъ на бедрото си.

— Отъ тази рана постоянно тече гной и калъ.

— Нищо, казаха другитѣ ранени.

— Ще я зашиятъ ли?

— Ще я зашиятъ, разбира се.

Другъ единъ раненъ въ главата (неговитѣ очи бѣха вързани съ нѣкакви си мръсини кърпи, отъ ухото му течеше кръвъ) нищо не говорѣше. Той отъ врѣме на врѣме махаше съ рѣцѣ и почваше да крѣщи съ една безумна бързина.

— Станчевъ ще умрѣ

— Да ще умрѣ. Хѣлца вече.

— Отъ нашата рота много умрѣха.

— И отъ нашата рота много измрѣха.

Машината още правѣше маневри. Господи, спаси ме отъ тѣзи ужаси! Да мога да се замъкна до Лозенградъ!

Азъ се понадигнахъ. Въ този моментъ, азъ ясно почувствувахъ, че ми се подига. Ужасъ ме обхваща: ако повърна. тълпата не ще позволи да ме заведатъ до Лозенградъ. Холера или не холера, но мене ще ме оставятъ въ Чорлу, безъ дрѣхи, на земата, почти безъ лѣкуване. Азъ надигнахъ коняка, който ми изгори гърлото. Това бѣше послѣдното ми впечатление.

Припаднахъ на пода на вагона цѣлъ въ потъ. Наоколо ми нѣкакви хора. Алексей ме държеше подъ мишицѣ и плачливо повтаряше: ваше благородие, ваше благородие."

Азъ не повърнахъ.

— Алекси, по никакъвъ начинъ не ме оставяй тукъ. Заведи ме въ Лозенградъ, въ кауфланската община. Разбра ли?

— Тѣй вѣрно.

Азъ пакъ се забравихъ.

Пътувахме още 10 часа въ товарния вагонъ. Имахъ още единъ припадъкъ. Но въ 2 часа сръднощъ, азъ бѣхъ на легло въ руската болница и цѣлъ като трѣперяхъ почнахъ да заспивамъ.

XI.

Патилата на единъ воененъ кореспондентъ.

Днесъ азъ напуснахъ Чаталджа и се върнахъ назадъ, като считамъ, че войната на тази линия е свършена. Отъ Чаталджа до синеклий има всичко 28 км., а отъ тамъ да се иде по желѣзния пътъ до Лозенградъ е лесна работа. Селото Синеклий се намира на 3 км. отъ станцията. Още отъ далечъ се виждаха бѣдитѣ халати. На дѣсно имаше кола и палатки

на походна болница. Малко на лѣво санитаритѣ копаеха гробове. Такива, азъ прѣброихъ деветъ. Отъ селото идѣха цѣль редъ бѣли фигури, които посѣха нови покойници: холерни плѣнени турци едвамъ покрити.

Право прѣдъ насъ горѣха: два голѣми пожари *дезинфекция*. Слѣдъ това, азъ видѣхъ още двѣ кѣщи, около които сновѣха санитары и се мжчаха да ги запалятъ. Неприятно е да минешъ край такива кѣщи.

Нѣколко мѣстни селяни смигаха боклука по улицитѣ надѣсно и налѣво. Единъ отъ тѣхъ набиваше нечистотиитѣ на една дълга, заострена прѣчка и ги хвърляше задъ плетищата тѣй, че да не могатъ да бждатъ забѣлѣзани отъ началството.

Всичко това не прѣдвѣщаваше нищо добро.

Рѣшихъ да напусна това заражено мѣсто и да вървя намѣрки право къмъ станцията.

Стѣмни се. Назадъ не бихъ могаль да се върна. Трѣбваше слѣдователно да вървя напосоки. Ако има на станцията нѣкое неизгорѣло още помѣщение, добръ. Ако ли пѣкъ нѣма, тогава ще ношувамъ, дѣто се случи. Само дано по-скоро да намѣря релситѣ.

Станцията ме изненада твърдѣ-много. Въ тази станция бѣше едвамъ пристигналъ първия български тренъ: мостътъ до нея бѣше едва снощи поправенъ. Това бѣше станция, на която нѣмаше нито началство, нито организация, нито хлѣбъ, и което е най-ужасно, нито вода. И на тази именно станция пристигнаха около 20 вагона. И тѣ бѣха заети съ шумъ отъ раненитѣ. Нагорѣ, надолу бѣгаше нѣкакъвъ поручикъ, който се наричаше комендантъ, Но и денѣмъ никой не го слушаше. А надвечерь, когато общата дрезгавина скриваше външнитѣ знаци на чиновнишкитѣ отличия, и човѣкъ се познава само по гласа си; тогава бѣдния комендатъ съвсѣмъ се забъркаше: на всичко той отговаряше съ едно безнадеждно махване на ржка. Подиръ $\frac{1}{2}$ часъ той се изгуби. И бѣше толкова мжчно да го намѣришь въ такава нощъ безъ свѣтлина, колкото е невъзможно да спечелишь изведнажъ двѣста хиляди.

Стотина хора ходѣха назадъ напрѣдъ, спираха, заприказвахъ се, питаха се, сърдѣха се.

И никой нищо не знаеше.

— Дали ще дойде днесъ трена? Дали ще донесе нови вагони? Дали ще се върне назадъ и кога? Дали е далеко? Какво ще права съ моитѣ петъ коня, съ какво ще ги нахраня, съ какво ще ги поя? Дали ще намѣря мѣсто за спане и гдѣ ще чакамъ?

Никой нищо не знаеше.

Знаяхме само едно, което всички си казваха единъ другиму.

Задъ станцията имаше една малка джамия съ едно ниско минаре, не повече отъ десетина метра. Тамъ около джамията и въ джамията имаше натрупани холерни и тифусни. И това всички знаяха. Всички страняха отъ джамията на около 40 крачи. Повече неможеше, защото имаше блато.

Отъ тази нощъ азъ имахъ единъ ужасенъ споменъ. Дребна работа, ми казватъ нѣкои. Не: *тогава и тамъ*, това не бѣха дрѣбни работи. И нека тази цѣль, въ името на която азъ пиша за ужаситѣ на войната, ми послужи за извинение, ако азъ кажа нѣколко думи за тѣзи мои спомени.

Около джамията, на срѣдъ пѣтя до станцията, забѣлѣзахъ една малка кѣщичка, която бѣше нѣщо като стражарска върлачница.

Тѣй като нѣмаше гдѣ да се спи на станцията, азъ рѣшихъ да поразгледамъ тази вардачница: дали не ще може въ нея да се спи.

Около тази кѣщичка имаше единъ малъкъ кръгъ, посипанъ съ желтъ пѣськъ, тѣй поне ми се стори въ звѣздната нощъ.

Като приближихъ до нея, азъ изведнажъ се дръпнахъ и изтрѣпнахъ. Тази кѣщичка служеше като нужникъ на всички кандидати холерни или тифусни.

Това, което ми се стори като жълтъ пѣськъ бѣше едно блато отъ холерни рѣдки испражнения.

Тази локва бѣше достатъчна, за да зарази цѣла Европа. Въ ужасъ азъ отскочихъ назадъ и се върнахъ облѣнъ въ потъ.

Страшно нѣщо е войната?

Азъ почнахъ вече да огладнявамъ. Но всичкитѣ прѣдмети наоколо бѣха пропити съ холерна и тифусна отрова. Страхъ те е да си допрешъ рѣцѣтъ до

лицето, защото и тѣ, разбира се, сж пипали холерни нѣща. А пъкъ нѣма гдѣ да си измиешъ рѣцѣтъ. Вода нѣма. Нѣма вода, даже и за чай. А какъ ще можешъ да ѣдешъ 13 дневния си хлѣбъ, безъ да го натопишъ въ една гореща течностъ?

Ужасно. Иска ти се да легнешъ на земята, да поставишъ надъ себе си кръсть и да кажешъ на смъртта, както въ онзи простишки анекдотъ. „вземи твоего щастие“. Иска ти се да плачешъ. да викашъ, да се блѣскашъ. Извѣднажъ изпъква въ главата ми една дива мисль. Колко хубаво ще бжде да дойде сега нѣкой руски аеропланъ и да ме заведе право въ София . . . Смѣшно побѣлѣлъ съмъ, а пъкъ се надѣвамъ за нѣкакъвъ аеропланъ. Впрочемъ нѣма вече на какво да се надѣвамъ. По желѣзниятъ пътъ не бихъ могаль да си отида, а пъкъ автомобили по такива пѣтища не могатъ да вървятъ. Само единъ аеропланъ ще може да ме измъкне отъ туй проклѣто мѣсто.

Ординарецатъ ми донася отъ нѣкъдѣ си два стъкана вода. Тя мерише на анасонъ и карболова вода. Азъ дълго не се рѣшавахъ даже да я прѣваря. Най-сѣтнѣ върата въ науката ми дава куражъ. Наклаждамъ огънь и започвамъ да варя водата дълго, настойчиво, звѣрски. Казватъ, че водата трѣбва да почне да кипи. Отварямъ чайника и гледамъ: кипи и отскача водата. Да всичкитѣ тѣзи проклети виориони се свѣриха? Водата вря до изпаряване, почти 20 минути. Науката казва, че въ този случай, всичкитѣ бактерии трѣбва да измратъ.

Може би бактериитѣ вече да сж измрѣли. Но ужасната миризма си остана. Подига ми се. Не мога да пия. Защо тази вода мерише на карболъ? Дали съ нея не сж промивали рани?

По-добрѣ е да не мисля.

Аеропланъ не ще дохвърчи, тренъ не ще дойде, а наоколо тифусъ и холера. Нѣма дѣ да се дѣна.

Трѣбва да се покоря на съдбата. Не мога да се боря противъ войната. Трѣбва да се спи тукъ. Страшно.

ХІІ.

Пристигането на раненитѣ въ София.

День и нощъ лѣтятъ вагони, день и нощъ возятъ ранени. Да, не само звуци на ликувания съпровождатъ вече побѣдоносното шествие на българската войска, но и стонове и сълзи. Сега, когато всѣки видѣ осакатени и окървавени тѣлата на онѣзи, които до скоро бѣха здрави хора, почнаха да гаснатъ празничнитѣ огньове.

Бѣше ясно утро, когато азъ съ печалната и тревожна тѣпла трѣгнахъ по алеитѣ на градината на юнкерското училище. Тамъ има лазаретъ, и се отива до него по единъ тѣснорелсенъ желѣзенъ пѣть.

Умърщено, почти мълчишката вървятъ хората. Само една бабичка обръщаше на тебе внимание. Тя бѣгаше отъ единъ войникъ на другъ, питаше нѣщо развълнувано, правяше нѣкакви странни широки жестове, като пияна.

Азъ я показахъ на съсѣда си.

— Сина си търси — отговори той.

И сърцето ми се сви.

Ето ние дойдохме въ двора. Всѣки го е обхванала трескавична бързина, всѣки бърза къмъ малката горичка, отъ която се проточила сива лента отъ солдати.

— Леко ранени!

Вървятъ накуцвайки, съ ржце прѣвързани съ глави сжщо прѣвързани. . . Тѣ се усмихватъ, тѣ сж радостни, че сж останали живи, да се върнатъ по домоветѣ си. Тѣ сж прѣживѣли всички страшно, тежко — тѣ сж възкрѣснали. Тѣй говорятъ тѣхнитѣ лица и усмивки, а около тѣхъ се купчатъ жени, бабички, дѣца, питайки ги, узнавайки. . .

— Отъ кой полкъ си?
— Отъ шести и първи. Бѣхме въ Лозенградъ.
— А 37 полкъ съ васъ ли бѣше?
— Не, Той отиде надѣсно отъ насъ. Богъ знае гдѣ е. . .

— А ти кждѣ си раненъ?
— Въ гърдитѣ. Гранатата ми откъсна месото докостъта. И ухото ми откъсна-

Азъ сега забѣлзвахъ, че половината му ухо бѣше откъснато, а останалата частъ стърчеше като синьо парче месо. И това полумъртво парче месо ми се показва ужасно всрѣдъ младитѣ смѣющи се лица.

— Нашия офицеръ, гранатата го направи на парчета, а него само по гърба одраска. Остана въ строя.

— Братя родни! — побѣгваше бабичката — Синътъ ми не видѣхте ли?

— Какъ го казватъ бабо?

— Христо го казватъ, Христо! Едничъкъ ми е само. утѣхата ми бѣше. Имахъ три дѣца. . .

— Ами въ кой полкъ е?

— Не зная, синко, той е брашнарь.

— А ние сме тухлари! Смѣяха се солдатитѣ и показваха своитѣ червени нашивки.

— Какво значи това — попита единъ войникъ: — тухларъ и брашнарь?

— Брашнарь затова, защото нашивката му е бѣла, като съ брашно посипана. Тухларъ — защото нашивката му е червена на като керпичъ. Глупавитѣ баби тъй ги наричатъ.

— Отъ гдѣ сте вие?

— Изъ-подъ Лозенградъ. А ти руснакъ ли си?

— Да.

— Единъ руснакъ го избиха тамъ, — съ черна брадичка. Знаешъ ли го?

— Не.

— Прѣдъ Лозенградъ. Изпаднахме подъ единъ кръстосанъ огънь. Като коса ни косѣше.

— А турци много ли имаше?

— Имаше. Тѣхната кръвъ бѣше не малко. По кръвта се познаваше. Мене ме удари крушумъ по главата, който рикоштира отъ кокордата, одра ми всичката кожа. Ако не бѣше кокордата, сега не щѣхъ да съмъ живъ.

— Крушума нѣмаше сила. — говореше другъ — отдалечъ хвърчеше. . . .

Викове, възклицания и смѣхъ ме накараха да се поозърна. Млада жена и дребни дѣца прѣгръщатъ и цѣлуватъ единъ войникъ съ прѣвързана ржка.

Азъ отидохъ при тѣхъ, — прѣвлѣче ме неволно този лѣчъ на радостъ всрѣдъ тревогата на очакването.

— Здравъ ли си Ганьо?

— Здравъ, само ржката.

Солдатинтъ си пооткри шинела, подъ който бѣше прѣвързаната му лѣва ржка.

Жената поблѣднѣ, устнитѣ ѝ се изкривиха. Тя нѣколко секунди стоя като оленѣла, послѣ падна върху плешката на мъжа си, и нейнитѣ плешки се подигаха отъ слѣржани ридания.

Той мълчеше, не се опитваше да я утѣши, стоеше неподвижно, само сълзитѣ течаха по загорѣлото му неомито още лице. . . .

Азъ отивамъ въ болницата.

Тѣсно единъ до другъ сж поставени легла, но тѣ не сж достатѣчни, — на пода между тѣхъ сж турени сламеници. Прѣвързватъ раненитѣ. Милосерлнитѣ сестри се оплакватъ отъ недостатѣкъ на прѣвързочни материали, говорятъ че на бойното поле недостигатъ даже прѣвръзки, — много ранени сж едва едва прѣвързани. Много вече страдатъ отъ гангрена и ще трѣбва да имъ се отрѣжатъ рѣцѣтъ и краката. . . Жалби, стонове, кръвъ, рани. . . Почва да ми се замайва главата. . . .

Отивамъ по-далечъ, тамъ гдѣто лежатъ вече прѣвързанитѣ. Гледа ме и ми се усмихва русичѣкъ слабъ солдатинъ.

— Кждѣ си раненъ? — го питамъ.

— Въ крака. Сега не ме боли.

— А гдѣ сж ранени повечето?

— Въ краката и рѣцѣтъ. Турскитѣ крушуми слабо хващатъ, — маузеркитѣ, — не чупятъ кокали. . . Лекички.

— Добрѣ ли си сега?

— Слава богу. Най-лошото бѣше, когато ношувахме въ блатото. По лошо отъ рани. Като пристигнахме въ близкото село до Лозенградъ, заловѣдахъ ни да го заобиколимъ и да залѣгнемъ.

Заобиколихме го, а тамъ имаше блато. Студено, — прѣзъ нощъта бѣше боя. Не е възможно да се лежи тамъ, но трѣбва да лежимъ. Легнахъ азъ на хълбока си до рамо въ вода. Колко съмъ лежалъ тъй, не помня, — почнахъ да се забравямъ. Само, като на сънъ чухъ подпуручикътъ ни да ме вика като ме тласкаше.

— Ставай, ще замръзнешъ!

Насила ме дигнаха. Страшната нощъ бѣше студена. А сега хубаво, слава Богу, живъ съмъ. Едно е лошо, че турци има тукъ. И защо поганитѣ заедно съ насъ ги поставятъ?!

Слушамъ и неволно погледнахъ въ жгѣла, гдѣто на сламеникъ лѣжеше единъ турчинъ.

— Умрѣлъ, — казваше войникътъ, — и никой не иска да го изнесе, а трѣбва, — ще почне да мерише. . .

— Въ слѣдующото отдѣление на болницата имаше единъ умирающъ. Около него бѣха милосѣрднитѣ сестри. Той говорѣше съ мжка.

— А крушумътъ изпратѣте на жена ми. . . . За споменъ отъ освободителната война. . .

Имаше съзи на очитѣ му; сестритѣ плачаха.

Азъ не мога повече. Тукъ любовъ и умраза, геройство и звѣрство се прѣплитатъ тъй, че душата не е въ състояние да понесе тѣзи сътресения. . .

Отново вървя по широкия дворъ, дѣто все още се разтѣли ранени, дѣто все още бѣга нещасната бабичка, все още търси всрѣдъ „брашнаритѣ“ своя Христо. . .

Умилно свѣти ясното слънчице, като по златява желтитѣ листа и искриститѣ паяджини, а въ сърцето ми расте тъмнина и болка и ми се струва, че нѣкакво чудовище е разперило крила надъ шастливата земя и вѣхне радостъта, израстватъ скѣрби и страдания и искатъ да задушатъ всичко въ своитѣ жадни ногтѣ.

VIII.

Холерата никого не щади.

Въ турския лагеръ.

Кориспонтентътъ на в. „Matin“ е просѣтилъ холерния турски лагеръ и дава слѣдното описание.

Благодарение любезността на единъ германски офицеръ на турска служба, азъ можахъ да проникна въ Хелашкьой. чието име прѣдставя за цѣлия отомански свѣтъ послѣдната надежда.

Хадемкьой е изпитанъ: никой не се пуска въ него. Това забраняване да се влиза въ него ме накара повече да желая да отида тамъ.

Вчера азъ бѣхъ отишелъ въ Санъ-Стефано, като си записвахъ и най малкитѣ подробности на пътуването си. Азъ намѣрихъ тамъ онзи, който трѣбваше да ми бѣде другаръ въ пътя. Ние скоро се запознахме. На другия день още въ зори ние тръгнахме прѣзъ долини и баири и къмъ 2 часа слѣдъ обѣдъ ние вече видѣхме вагона-салони на генералисимуса прѣдъ станцията Хадемкьой.

Подъ ржководството на едни добри офицери, на които моятъ другаръ ме прѣдстави, ние обиколихме градчето. Това не е нито градъ, нито укрѣпено поле, нито пѣкъ главна квартира, това е гробища безъ гробове, натѣпкани съ хиледи трупове, които очакватъ погребение. Това е сжщеврѣменно една обширна болница на отворено небе, пълна съ хиледи тифузни и холерни, които умиратъ безъ всѣкакво лѣкуване, защото тамъ нѣма ни лѣкари, ни лѣкарства:

Проклятията на умирающитѣ. Азъ не зная, дали може да има една по трогателна гледка отъ тази, която видѣхъ, Прѣдставетѣ си улици, натѣпкани

съ умрѣли и умирающи, които вие срѣщате буквално на всѣка крачка, събрани на групи по 4—5, наблъскани едни върху други.

Азъ видѣхъ тѣзи умирающи да се влачатъ по ржцѣ и колѣнѣ къмъ една стѣна, къмъ единъ плетъ, пѣшкайки отъ болка и плачейки за една капка вода. Азъ ги видѣхъ да гризатъ земята, като че ли тѣ сами си копаяха гробове. Азъ ги видѣхъ да издѣхватъ въ ужасни гърчения, като проклинаха онѣзи, които съ своята грѣшка или невѣжество бѣха посѣли една подобна хакатомба.

И когато всички тѣзи хиляди трупове биваха току що дигнати, тѣхното мѣсто се заемаше отъ други, наблъскани единъ върху други въ тази грамадна поляна подъ открито небе, тѣ бѣха натоварени отъ набързо стѣкмени гробати върху волски кола и завлечени нѣйде далече. Половината отъ тѣхъ още при първия друсъкъ на колата се прихлѣзваха отъ нея и падаха неподвижни по брездитѣ на колата. Азъ ги видѣхъ между трупове на коне. Азъ минахъ край тѣзи кола и чухъ пѣшканията на умирающитѣ, наблъскани при мъртвитѣ. Ахъ, кой би могълъ нѣкога да разкаже за агонията на тие хора, които бѣха дошли да търсятъ смъртъта си на бойното поле и които издѣхваха тъй мърщина. Кой ще ни каже, каква бѣ тѣхната послѣдняя мисль? Кой ще разбере тѣхното послѣдно проклятие и колко вдовици и сирачета ще поискатъ да отмѣстятъ за тѣзи загинали и да поискатъ правосъдие?

А какво бѣше прѣзъ нашъта! Охъ, тази печална нощъ, когато само хърканията на умирающитѣ нарушаваше мълчанието. Достѣнитѣ на малката кѣща, въ която се бѣха подслонили, седемъ нещастници бѣха издѣхнали. Азъ ги чувахъ да хъркатъ прѣзъ цѣлата нощъ, азъ ги видѣхъ да пълзятъ подъ прозорцитѣ ми, а други бѣха изгонени далече въ полето отъ хора, които ги биеха и имъ удряха плѣсници. Това може да се види въ Хадемкьой.

Колко сж онѣзи, които умиратъ тамъ? Тѣ не могатъ се прѣброи: всички умиратъ . . .

Цѣлата отоманска армия почива. Холерата нико-

то не щади. Али-Риза паша, който за вчера бѣше главенъ комендантъ на артилерията, е тъй сжщо холериченъ.

И все пакъ азъ слушахъ отъ нѣкои турски офицери, че тѣ имали надежда за близка побѣда.

— Ние ще побѣдимъ, ми казваха тѣ. Защо ги съжелявате, ние, военитѣ, не обръщаме на тѣхъ никакво внимание.

Уви! Тѣ имаха право. Военнитѣ, както и управницитѣ, не обръщаха никакво внимание върху умирающитѣ отъ начало на войната и до края ѝ, когато тѣ трѣбваше да спратъ побѣдителитѣ.

Полковникъ Леманъ, германски офицеръ, е назначенъ отъ вчера за командиръ на артилерията. Той е синъ на Леманъ-Паша, когото турцитѣ наричатъ „газй“ (побѣдителъ), защото той е командувалъ артилерията въ Плѣвень, дѣто е билъ и убитъ. Този новъ шефъ е заявилъ, че не е намѣрилъ ни единъ топъ на позиция.

Докато въ Лозенградъ и Люле-Бургазъ много работи липсваха на турцитѣ, тука нищо не имъ липсва отъ, къмъ материялъ. Тѣ иматъ много германски топове, иматъ и топове Крезо, нѣколко сръбски батареи, които тѣ задържаха прѣди войната. Азъ ги видѣхъ потънали срѣдъ калѣта на гарата Хадемкьой. Тѣ сж ржждявали и слѣдователно станали сж негодни.

Силитѣ на турцитѣ сж твърдѣ голѣми. Тѣ иматъ около 150,000 войска.

Има съ какво тѣ да се противопоставятъ сериозно. Но тѣ нѣматъ куражъ, нито пъкъ нѣкаква организация.

Генералисимусътъ не излиза никога отъ своя вагонъ-салонъ, никога той тамъ и не пуска. Неговитѣ офицери могатъ да го видятъ не по-рано отъ 10 часа сутринѣта. Въ всѣки случай, факта че турцитѣ не настаниха батареи по фортоветѣ, макаръ че искаха за ново врѣме, и че тѣ не взеха никакви мѣрки противъ епидемията, — този фактъ говори много противъ тѣхъ.

Ако всичко върви, както досега, българитѣ не ще намѣрятъ турци, съ които да се биятъ: тѣ ще измратъ отъ холера и тифусъ.

XIV.

„Оставете тѣзи кучета да умратъ . . .“

Слѣдното описание заемаме отъ в. „Le journal“ Санъ Стефано бѣше избрано отъ турскитѣ власти като мѣсто за евакуация за холеричнитѣ. Знае се тѣжко, благодарение на единъ колокото подробенъ толкова и печаленъ разказа на кореспондента на „Nev-York Herald“, какво прѣдставлява това мѣсто за евакуацията. Санъ-Стефано е една хубава станция върху брѣга на мряморно море въ голѣмото прѣдграде на Цариградъ. Защо турцитѣ употребиха този градъ, като мѣсто за холерични? Защото неговата гара, снабдена съ голѣмъ кей, може да достави бързо откарването на болнитѣ. Този край доминитѣ надъ една широка поляна и болнитѣ могатъ да бждатъ евакуирани слѣдъ единъ общъ прѣгледъ или пъкъ да бждатъ оставени въ импровизирания лагеръ до самата стрѣмина.

Болнитѣ пристигаха, казва кореспондента на „New-York Herald“, пѣша, въ кола и най-вече съ трена по цѣли хиляди. Влакътъ се спираше. Войницитѣ ги изтласваха вѣнъ отъ вагонитѣ. Труповѣтѣ и умирающитѣ бѣха разположени въ лагера. Нѣкои бѣха толкова слаби, че не можаха да стигнатъ до карантината. Мнозина се влачеха по рждѣ, колѣнитѣ и падаха.

Само онѣзи, които можаха да се довлѣкатъ до инспекционния постъ, биваха прѣглеждани отъ четирма военни лѣкари, само се ограничаваха съ прѣглеждането на езикъ на всѣки човѣкъ. Тѣзи, които бѣха болни, биваха брутално изтласквани задъ една верига солдати, които пазѣха. Тѣзи, които биваха намирани за здрави, получаваха позволение да се върнатъ, както

могатъ, до Чаталджа, или, ако могатъ избѣгаваха въ града. Клѣтвитѣ на нещастниците, които протестираха противъ рѣшението на лѣкаритѣ, и искаха да бждатъ подложени на едно бактерическо прѣглеждане, ще си останатъ единствени въ сценитѣ на ужаса, Когато тѣ заявяватъ по най-сериозенъ начинъ, че не сж болни и че се нуждаятъ само отъ храна, тѣ биваха насилствено изтласквани назадъ съ прикладитѣ на войниците и камшицитѣ на офицеритѣ.

Прѣгледътъ веднажъ свършенъ, на хората, обявени за болни, не оставаше, освѣнъ, да умратъ отъ най-ужасната болѣстъ, която можемъ да си въобразимъ. Нищо не се правѣше, за да имъ се помогне. Тѣ биваха изгонвани съ пушки въ полето, дѣто тѣ ще умратъ отъ гладъ, жажда и студъ. И наистина, миналата недѣля умрѣха стотици, хиляди. Тѣхнитѣ викове, пѣшкания, молитви изпълняха въздуха.

— Вода, хлѣбъ, боже, майко, — това се чуваше по цѣлия лагеръ на смъртта.

Нѣколцина можахъ да избѣгатъ. Но не ще отидатъ далечъ. Тѣ ще умратъ по улицитѣ на Санъ-Стефано. Други пристигваха даже до Макрикьой, прѣдградие на Цариградъ.

На никой милостивъ човѣкъ не бѣше позволено да имъ се притече на помощъ. Лицата, които съ рискъ на живота си, отиваха да имъ занесатъ хлѣбъ и вода, биваха изгонени. Офицеритѣ, отъ които искаха позволение да посѣтятъ болнитѣ, отгваряха сърдито — „Оставетѣ ги тѣзи кучета да умратъ. Тѣ сж бѣгълци отъ Къркъ-клисе и Люле-Бургазъ“.

Чакъ когато посолството цочнаха да правятъ постѣпки прѣдъ високата порта, чакъ тогава пратиha на болнитѣ лѣкари, за да се погрижатъ за тѣхъ. Установи се, че мнозина между болнитѣ не бѣха холерични, но сж страдали отъ дезинтерия, причинена отъ глада и лошото врѣме!

Между тѣхъ имаше доблестни и добри селяни отъ Анадола, хора съ здрава натура, които образуватъ най-добрия елементъ отъ турската нация и чистото прѣстѣпление се състоеше въ туй, че не сж могли да се биятъ цо липса на храна.

Статията на „New-York Herald“ завършва тѣй.

Това турцитѣ го правѣха не само отъ жестокостъ, но поради невѣжество и инерция. Азъ разказахъ това, за да хвърля свѣтлина върху мотивитѣ, поради които турцитѣ трѣбва да бждатъ изгонени въ Азия въ XX вѣкъ. Тѣхното мѣсто не е въ Европа.

XV.

Мръсната и скрита смъртъ.

Има нѣщо по лошо отъ войната.

Ние вѣрваме, че сме изчерпали всичко онова, което може да даде на чувствата войната, тъй като ние видѣхме скърбта на бойнитѣ полета; теглото на единъ народъ; страданията въ болницитѣ и защото бѣхме чули трѣска на империята, която се проваля. Но ето че единъ новъ бичъ се яви, който надминава всичкитѣ други по ужасъ. Това е холерата.

Трима души, въ качеството си на кореспонденти, обиколиха лагера на турската войска. И ние видѣхме едно ужасно зрѣлище, което ще изчезне заедно съ живота. Отъ югъ, както отъ сѣверъ, отъ западъ и изтокъ на бойното поле ние срѣгнахме само кола съ трупове, които или биватъ заравяни, или пъкъ оставени да гниятъ подъ слънчевитѣ лъчи. Това не сж жертви на неприятеля, това е пляката на епидемията. Птищата бѣха пълни съ нѣкакви си отрепки, които се влачатъ и които иматъ пръстени или зеленикава лица, сгърчени отъ страдания, Цѣла нощъ се чуватъ хъркания, единъ ужасенъ непрѣкъснатъ концертъ.

Мръсна и скрита смъртъ. Да видишъ да тече кръвта, причинена отъ единъ неприятелски крушумъ, това не е тъй грозно. Но да присѣдствувашъ на гниенето на човѣшки тѣла, да гледашъ съ скръстенни ржци хиляди сжщества да губятъ своя видъ, това човѣкъ нѣма куражъ да го понесе. Азъ видѣхъ прѣзъ два дни много хора, които показаха храбростъ

срѣшу смъртта, причинявана отъ топоветѣ, но които ги бѣше страхъ отъ тази кална и мръсна смъртъ, която ги дѣбнеше.

На боиния лагеръ имаше хиляди жертви. Че холерата бѣше прѣнесена отъ азиатскитѣ войски, че тя бѣше пипнала четирма генерали, че тя унищожава армията, това още, само по себе си, не бѣше толкова важно. Най-важното е, че тя внасяше ужасъ въ войската.

Мене ме обхванаха трѣпки, когато видѣхъ въ тѣснитѣ улици на Галата една група отъ нашитѣ моряци да влизатъ въ едни мръсни сладкарница, дѣто тѣ заедно съ нѣкой плодъ или сладко, може би, поглѣщаха и смъртта. Азъ съжалихъ тѣхнитѣ майки, които не сж прѣдположели, че тѣ могатъ тукъ да умратъ именно отъ холера.

Рѣшение на Върховния Санитаренъ съвѣтъ въ Цариградъ.

Интернационалниятъ санитаренъ съвѣтъ въ Цариградъ, който се състои отъ делегати на всички европейски държави, е гласувалъ единодушно слѣдния дневенъ редъ, прѣдставенъ отъ Британския делегатъ: „Върховния санитаренъ съвѣтъ, свиканъ на извънредно заседание, днесъ, недѣля 4 ноемврий 1912 год., бѣше сезиранъ съ извънредно важното санитарно положение, което се намира днесъ въ столицата. Населението, и безъ туй многобройно и прѣтрупано, напоследъкъ се увеличи съ грамадно число емигранти, дошли отъ околнитѣ села. Това население е безъ подслонъ и почти безъ срѣдства за сществуване. Примѣрътъ отъ 1877/78 год. показва добръ опасността, която сществува отъ разпространението на вариолата, тифуса и други болести между тѣзи бѣжанци.

Къмъ тия болести сега се прибави и холерата. Като взе прѣдъ видъ опасността, която заплашва общественото здраве както въ Цариградъ тѣй и въ Европа, ако воюващитѣ армии влѣзатъ въ града, върховния санитаренъ съвѣтъ изказва желание да се взематъ всички необходими мѣрки, за да се попрѣчи на влизането на армитѣ въ столицата“.

Министра на външнитѣ работи, който ми съобщи тази сутринъ този дневенъ редъ, ми каза слѣдното:

— Ние сме любопитни, какви мърки ще вземе Европа, за да приложи на дѣйствиe рѣшението на собственитѣ си делегати. Ние сме любопитни да видимъ, дали Европа ще посвѣтва България, да влѣзе съ войскитѣ си въ Цариградъ, за да изгуби свѣта отъ една катастрофа.

„Уви, ние сме малко скептици, защото Европа, когато има работа съ Балканитѣ, тя си служи или съ ласки, или съ заплашване. Тя прѣдлага на балканскитѣ държави своитѣ мнѣния върху златно блюдо, както въ черквата се ходи съ тамянь.“

„Дали тя ще наложи на балканскитѣ държави рѣшенията на своитѣ делегати, не знамъ. Но, азъ го желя не толкова за интереситѣ на Турция, колкото на самата Европа“.

Турскитѣ министри се сѣщатъ за рѣшенията на Европа, само когато тѣ сж въ турски интересъ; инкъ тѣ не искатъ и да ги знаятъ; цѣли дѣсетилѣтия тѣ се подиграваха съ рѣшенията на Европа да се подобри участвата на потиснатитѣ християни въ Турция. Но най-сетнѣ тѣ намѣриха това, което имъ се пада: уничтожение на тѣхното господство въ Европа.

XVI.

Какъ турцитѣ се грижатъ за раненитѣ си войници.

Печална картина прѣдставятъ отъ себе си турскитѣ държавни болници. Тѣ не сж се отличаваели съ особенъ редъ и чистота и въ мирно врѣме. А когато ги нападнаха ненадѣйно много хиляди ранени, тѣ изпаднаха въ пълно разстройство.

Тѣ нѣматъ достатъчно медицински персоналъ, както и инструменти и лѣкарства. Прѣвързочнитѣ имъ срдства сж тѣй малко, че битовѣтѣ и компреситѣ

се употребяват по нѣколко пѣти наредъ. Навсѣкждѣ царува непоносима калъ,

Като се сравни съ подобнитѣ турски болници дори незадоволително англииска болница, последната стои много по-горѣ. Особено калпави сѣ врѣменитѣ турски болници, отворени въ казармитѣ училища и клубове. Тамъ раненитѣ буквално се вардалятъ по пода, лишени често и отъ постилка.

А за царувания въ тѣхъ редъ, нека сѣ по слѣднитѣ примѣри.

Въ стѣкмената въ университета болница доведоха раненъ войникъ, раненъ въ устата, съ раздробенъ езикъ Той нито говори, нито яде. Едва на другия день го прѣгледа докторътъ и прѣдписва прѣпазливо да го хранятъ съ млѣкои то по капки. Въпрѣки туй, лѣнивата болнична прислуга лаваше на ранения нѣкаква си чорба и хлѣбъ който той, разбира се, неможеше да яде. Чакъ на четвъртия день ранения можа писмено да се оплачи на двама санитарии — студенти, които обърнаха вниманието на началството върху вършенитѣ въ болницата безобразия.

Този случай показва, че болницитѣ виждатъ лѣкаръ на четири дни поведнажъ.

Въ друга стамбулска болница на 900 ранени имаше само единъ раненъ, който, работейки до пълно изнуряване не мошеже да прѣвържи повече отъ 200 души Да видимъ, какъ турцитѣ, при тѣй недостатъчни сили вербуватъ нови лѣкарски сили.

Нѣкой си англичанинъ, Nola, докторъ на медицински персоналъ и на правото, играещъ доскоро важна роль въ Египетъ, явява да си прѣдложи услугитѣ на главното лѣкарско управление. Слѣдъ дълго очаквание найсетнѣ той можалъ да влѣзе при важно разположения въ креслото си тлѣстъ паша, началникъ на военитѣ болници.

— А то какво искамъ?—дързко, изведнажъ на „ти“ попиталъ пашата.

— Азъ дойдохъ да прѣдложа безплатно своитѣ услуги въ качеството си на лѣкаръ, за да помагамъ на раненитѣ.

— А ти какъвъ хирургъ ли си?

— Не, азъ самъ паталогъ, но въ миналото си имахъ голъма практика и по хирургията.

— Добрѣ, излѣзъ. почакай тамъ, набрѣжно посочилъ пашата чакалната:

Търпеливиятъ англичанинъ чака часъ. два; най-послѣ мръкнало се.

— Дѣ е негово прѣвзходителство? — скромно попиталъ той случайно минаващия прѣзъ чакалната турски лѣкаръ.

— А, пашата ли? Пашата отдавна си излѣзе.

— Какъ, излѣзе ли? — възмутилъ се, най-послѣ, англичанинътъ. Ами че той ми каза да го чакамъ тукъ.

— Вие трѣбва да извините негово прѣвзходителство, казалъ турския лѣкаръ. защото отъ сутринъ до вечеръ той дири лѣкари за усиляване на нашитѣ слаби медицински кадри.

Можете да си прѣдставите, какво е поизвиквалъ сериозно английски докторъ, като е получилъ този интересенъ отговоръ.

Не е чудно че при такава управия въ турскитѣ болници смъртността достига грамадни размѣри. Много ранени които биха могли да се спасятъ при най-елементарни грижи, почиватъ, защото късно имъ се дава медицинска помощъ Гангрена и тетаносътъ се явяватъ бичъ за турскитѣ болници, което е впрочемъ напълно естествено, ако си спомнимъ — по приведения по-горѣ примѣръ — въ какви рждѣ се намира живота на 25,000 натѣпкани въ Цариградъ ранени.

XVII.

Турска управия.

Тия дни, пише руския кореспондентъ отъ Цариградъ, случи ми се да видя два редифни полка да минаватъ по-голѣмата перска улица. Тѣ отиваха къмъ гарата.

Воинцитѣ бѣха хора по-застарѣли, брадати. Върватъ прѣгърбини, унило гледаха земята.

Повечето сж облѣчени въ шинели новъ образецъ, но ясно бѣше, че тѣ не сж добръ ушити и че имъ сж тѣсни. Послѣднитѣ роти бѣха облѣчени въ старитѣ черни шинели отъ врѣмето на Абдулъ-Хаида.

Първия полкъ нѣмаше поясоци и патронени сумки, затова и щиковеѣ ножици, вмѣсто на поясока, бѣха надѣнати на забученитѣ по пушкитѣ щикове. За военни очи тази гледка бѣ възмутителна.

А пъкъ въ сжщото врѣме втория полкъ, въоръженъ съ стари мартинки, имаше въ излишѣкъ патронени сумки, когато първия полкъ нѣмаше такива,

Ясно е, че администрацията, която е уреждала снаряжението на релифитѣ (турскитѣ запасни) съвсѣмъ се е объркала.

* * *

Недавна, разказва сжщия кореспондентъ, азъ бѣхъ очевидецъ на една крайна характерна сцена.

На кувертата на единъ малъкъ параходъ, който идѣше отъ Скутари (азиятската частъ на Цариградъ) и отиваше въ европейския Стамбулъ, се разхождаше младъ човѣкъ, еврейски типъ, съ нова форма на турски войникъ. На шапката му бѣше пришитъ червенъ турски надписъ. „София или смъртъ“. Той си засуква едва наболитѣ си мустаци, неимовѣрно си пжчи гърдитѣ, приема тѣзи, които спорѣдъ него сж героически. А въ сжщностъ той изглеждаше само смѣшенъ, старейки се да обърне върху си вниманието на всички.

Дълго го наблюдава него единъ старъ молла. Най-сетнѣ старикътъ не се стѣрпѣ и повика при себе си младия Фенфаронъ.

— Какъ не те е срамъ, каза му моллата. да се хвалишъ съ София, когато днесъ-утрѣ българитѣ ще взематъ и Цариградъ. Ти срамишъ всинца ни. Да не те виждамъ вече съ тази шапка.

Младиятъ претендантъ за София сконфузено се връща а мусулманитѣ сърдито гледатъ.

— Яхуди, каза моя съсѣдъ турчинъ, като се сви раменѣтъ.

XVIII.

„Изходъ“.

Ето какво пише кореспондентътъ на „Р. Вѣдомости“ за бѣгството на турското население.

„Мучатъ волове, скърцатъ колята“, тъй се почваше стихотворението на единъ поетъ, който рисувахе насешествието на татарскитѣ орди.

Но ние и днесъ наблюдавахме сжщото зрѣлище: по улицитѣ на Цариградъ се проточилъ дълъгъ керванъ кола и „мучатъ воловетѣ, скърцатъ колята“. Въ колята покрити съ рогозки стоятъ дѣца и баби; колята сж набласкани съ всевъзможна покжщина, а задъ тѣхъ вървятъ жени, които каратъ нѣкоя слаба крава или мършаво магаре и нѣколко овце. Колата сж запришили цѣлата улица. Отъ самата висока порта до морето чакатъ тѣ съ дни първия параходъ, който ще ги прѣкара на азиатския брѣгъ. Ношитѣ тѣ прѣкарваха пакъ на улицата. Воловетѣ легнали и апатично прѣживятъ малко слама. Тѣхнитѣ стопани наклали огънь, на който турили котленце съ нѣкое вариво и се грѣятъ: цѣлъ день вали дъждъ, студено е влажно и кално.

Това сж бѣгалци отъ заетитѣ отъ българитѣ мѣста. Вѣстницитѣ съобщаватъ че сж дошли около 100000 и ще пристигнатъ още около 120000. Това е сжщински „изходъ“ истинско прѣселение на народитѣ. Много шатри се разположиха по улицитѣ на Цариградъ, въ тила на разбитата турска армия, както нѣкога сжцитѣ шатри слѣдваха побѣдоноснитѣ пълчища, които завоеваха Балканския полуостровъ. Сега, тѣ се връщатъ назадъ въ Азия. Страшна е тази картина на апатично отчаяние и пасивно подчинение на сждбата. Такъвъ ни е късметя говорятъ бѣгалцитѣ.

Мюсулманският селянинъ не живѣеше по-добъръ отъ съвѣда си българинъ или грѣкъ. Той бѣше жертва както на свои грабителѣ, тъй и на чужди отмѣстители. За всѣка несправедливостъ на турската администрация плащаше той: нему отмѣстяваха всѣвъзможни четници.

Турскиятъ селянинъ се уплаши отъ българската армия, защото бѣше излѣганъ отъ своитѣ иновѣрци, които сами вършаха жестокости надъ християнското население.

„Мучатъ волове, скърцатъ коляга“, плачатъ дѣца и по цѣли дни една огромна човѣшка тѣла измѣчена и гладна чака за да я откаратъ на азиатския брѣгъ. Но какво я очаква тамъ? Тамъ ги чака голѣма мизерия, тамъ хиляди дѣца ще измратъ и много сѣмейства ще изчезнатъ.

Гледашъ тази ужасна картина и ти става страшно и срамно. Какво имъ даде цивилизацията, какво имъ даде тѣхната страна и държава? Сега тѣ се връщатъ въ Азия слѣдъ петъ вѣка, такива каквито и додогоди: невѣжи и несчастни. Тази картина е, може би, най-строгата присѣда на турската култура. Но ако искаме да бъдемъ честни и справедливи, или просто обективни, то не можемъ да не прибавимъ, че и на други мѣста и при други картини човѣкъ изпитва и чувствува сѣщия срамъ.

Съдържание:

205

	стр.
1. Описанията на чаталджанските позиции.	3.
2. Чаталджанската битка	7.
3. София или смърть	20.
4. Потопяването на единъ турски параходъ .	23.
5. Българските побѣди при Чаталджа . . .	24.
6. Набързо стѣкмена защита	29.
7. При чаталджанските окопи	32.
8. Къмъ всичко навиква човѣкъ	34.
9. Въ една болница на бойното поле. . . .	36.
10. Какъ раненитѣ се връщатъ отъ бойното поле	39.
11. Патилата на единъ воененъ кореспондентъ	43.
12. Пристигането на раненитѣ въ София . .	47.
13. Холерата никого не щади	51.
14. Оставете тѣзи кучета да умратъ	54.
15. Мръсната и скрита смърть.	56.
16. Какъ турцитѣ се грижатъ за раненитѣ си войници	58.
17. Турска управия	60.
18. Изходъ	62.